

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

UNESCO Institute
for Information Technologies
in Education

Благодійний Фонд
«ЗДОРОВ'Я ЖІНКИ І ПЛАНУВАННЯ СІМ'Ї»

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

УДК 373.091.33 – 028.22:613(072)

Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. – Київ: Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020.

Методичний посібник «Попередження насильства в закладах освіти» адресовано адміністрації, учителям, психологам, соціальним педагогам закладів загальної середньої освіти, студентам педагогічних спеціальностей. У виданні представлено міжнародно визнані підходи до попередження насильства та цькування у закладах освіти, рекомендації щодо управлінських та просвітницьких заходів для створення безпечного і вільного від насильства простору. Використовуючи їх, заклади освіти зможуть розробити власну стратегію попередження та протидії насильству, реагувати на такі випадки, надавати допомогу тим, хто зазнав, учинив або став свідком насильства.

Упорядники: **Ірина Скорбун, Тетяна Слободян**

Дизайн і верстка: **Катерина Кириченко**

Літературний редактор: **Оксана Василечко**

Рецензенти:

Галина Дмитрів, методист лабораторії управління та організації освіти

КВНЗ «Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»

Ірина Козак, методист відділу природничо-математичних дисциплін та технологій

Полтавського інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

Ольга Флярковська, кандидат педагогічних наук, начальник відділу психологічного

супроводу та соціально-педагогічної роботи ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»

Юрій Кіцул, заступник начальника управління ювенальної превенції Департаменту

превентивної діяльності Національної поліції України, підполковник поліції, кандидат

юридичних наук

Посібник підготовано Благодійним фондом «Здоров'я жінки і планування сім'ї» на замовлення програми «Інформаційно-комунікаційні технології в освіті з питань здоров'я» Інституту ЮНЕСКО з інформаційних технологій в освіті. Основу публікації складають матеріали, розроблені та надані ІІТО ЮНЕСКО для адаптації до контексту системи освіти України.

Назви, використані в публікації, і представлені в ній матеріали не є висловленням з боку ЮНЕСКО будь-якої думки стосовно правового статусу будь-якої країни, території, міста чи району чи відповідних органів управління, так само як і ліній розмежування чи кордонів. Відомості й ідеї, які уміщені у виданні, є авторськими і не обов'язково відображають підходи ЮНЕСКО. Посібник розроблено й видано за підтримки ІІТО ЮНЕСКО.

Посібник схвалено для використання у закладах загальної середньої освіти за висновком комісії з психології та педагогіки науково-методичної ради МОН України (*лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 04.09.2020 №22.1/12-Г-768*).

© БФ «Здоров'я жінки і планування сім'ї»

ПОПЕРЕДЖЕННЯ
НАСИЛЬСТВА
В ЗАКЛАДАХ
ОСВІТИ

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	6
ПОДЯКА	7
ВСТУП.....	9

1. ЯВИЩЕ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

1.1. Насильство в закладі освіти – відповідь на проблему в Україні	12
1.2. Види й форми насильства в закладі освіти.....	17
1.3. Чинники насильства	25
1.4. Учасники насильства	29
1.5. Насильство внаслідок дискримінації за станом здоров'я: здобувачі освіти і працівники закладу освіти, які живуть з ВІЛ	32
1.6. Вікові відмінності	33
1.7. Наслідки неналежного реагування на випадки насильства	34
1.8. Наслідки для постраждалих, свідків та кривдників.....	35
1.9. Наслідки для закладу освіти	37

2. ЗАГАЛЬНОШКІЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ

2.1. Модель здорової школи.....	40
2.2. Управлінські і просвітницькі рішення для профілактики насильства та булінгу.....	42
2.3. Політика закладу освіти щодо попередження і протидії насильству	43
2.4. Статут закладу освіти.....	44
2.5. Правила поведінки у закладі освіти	45
2.6. План заходів щодо попередження насильства	46
2.7. Взаємодія закладу освіти з іншими організаціями та установами.....	46
2.8. Навчання керівників закладів освіти та вчителів	47
2.9. Інформування батьків	49
2.10. Профілактична робота зі здобувачами освіти	50
2.11. Відповідальність і дії працівників закладу освіти	52

3. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ, ВИЯВЛЕННЯ І РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА, НАДАННЯ ДОПОМОГИ УЧАСНИКАМ КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ

3.1.	Заходи безпеки на території закладу освіти	58
3.2.	Підтримка позитивного соціально-психологічного клімату у класі.....	59
3.3.	Реагування на випадки насильства	61
3.4.	Дії учасників освітнього процесу	62
3.5.	Залучення здобувачів освіти до попередження та вирішення конфліктів	67
3.6.	Залучення батьків до попередження та вирішення конфліктів	68

4. ДОДАТКИ

4.1.	Рекомендації з вивчення соціально-психологічного клімату в закладі освіти з метою протидії насильству та булінгу	72
4.2.	Практичні рекомендації для керівників та працівників закладів освіти з попередження дискримінації здобувачів освіти та працівників закладу освіти, які живуть з ВІЛ.....	77
4.3.	Зразок структури документа «Політика закладу освіти щодо попередження та протидії насильству»	82
4.4.	Зразок плану заходів щодо запобігання насильству та булінгу в закладі освіти	83
4.5.	Зразок програми навчальних семінарів для керівників, педагогів та співробітників закладу освіти	88
4.6.	Орієнтовна тематика питань для обговорення на батьківських зборах.....	92
4.7.	Зразок журналу обліку випадків насильства і вжитих заходів.....	94
4.8.	Зразок положення про службу примирення (медіації) в закладі освіти.....	96

5.	КОРИСНІ РЕСУРСИ	99
----	-----------------------	----

6.	ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	100
----	---------------------------	-----

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ВІЛ	Вірус імунодефіциту людини
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ІМЗО	Інститут модернізації змісту освіти
ІІТО ЮНЕСКО	Інститут ЮНЕСКО з інформаційних технологій в освіті
МОН	Міністерство освіти і науки України
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я України
СНІД	Синдром набутого імунодефіциту
ЮНІСЕФ	Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй
ЮНЕСКО	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
CDC	Centers for Disease Control and Prevention (Центри з контролю та профілактики захворювань у США)

ПОДЯКА

Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї» висловлює подяку ІІТО ЮНЕСКО за надані матеріали та підтримку в підготовці і виданні публікації, а також партнерам і колегам, які взяли участь в обговоренні ключових положень та рекомендацій цього посібника. Цінні поради для його вдосконалення надали:

Оксана Савицька, державний експерт експертної групи з питань позашкільної освіти директорату інклюзивної та позашкільної освіти Міністерства освіти і науки України;

Ірина Волкова, старший викладач кафедри виховання й розвитку особистості, КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»;

Віктор Гусєв, завідувач відділу основ здоров'я та фізичного виховання КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»;

Галина Дмитрів, методист лабораторії управління та організації освіти КВНЗ «Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»;

Ірина Козак, методист з біології та основ здоров'я відділу природничо-математичних дисциплін Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського;

Лариса Лаврова, завідувачка кафедри виховання та культури здоров'я КВНЗ «Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти».

Висловлюємо щирі подяки представникам партнерських закладів загальної середньої освіти, які долучились до підготовки посібника та надали коментарі щодо ролі працівників закладу освіти у протидії насильству:

- комунальний заклад «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 27 Вінницької міської ради»;
- Озаринецька середня загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів Могилів-Подільського району Вінницької області;
- середня загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 4 міста Гайсин Гайсинського району Вінницької області;
- навчально-виховний комплекс № 87 «Школа І–ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад (дитячий садок)» Дніпровської міської ради;
- Марганецька гімназія Марганецької міської ради Дніпропетровської області;
- комунальний опорний заклад «Божедарівська середня загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів» Криничанського району Дніпропетровської області;
- Галицький ліцей імені Ярослава Осмомисла Галицької районної ради Івано-Франківської області;
- Печеніжинський ліцей Печеніжинської селищної ради об'єднаної територіальної громади Коломийського району Івано-Франківської області;
- Івано-Франківський ліцей № 25 Івано-Франківської міської ради;

- приватна школа-садок «Перша ластівка» міста Івано-Франківськ;
- гімназія № 267 міста Київ;
- спеціалізована школа I–III ступенів № 53 з поглибленим вивченням німецької мови Шевченківського району міста Київ;
- Воля-Висоцька загальноосвітня школа I–II ступенів Жовківської районної ради Львівської області;
- обласний комунальний заклад Львівської обласної ради «Підкамінський навчально-реабілітаційний центр I–III ступенів з поглибленою професійною підготовкою»;
- ліцей № 2 Львівської міської ради;
- Полтавська загальноосвітня школа I–III ступенів № 18 Полтавської міської ради Полтавської області;
- Великосорочинська загальноосвітня школа I–III ступенів Великосорочинської сільської ради Миргородського району Полтавської області;
- Терешківська загальноосвітня школа I–III ступенів Полтавської районної ради Полтавської області;
- Харківська гімназія № 152 Харківської міської ради Харківської області;
- Красноградський багатопрофільний ліцей Красноградської районної ради Харківської області;
- Лозівський навчально-виховний комплекс № 10 «Загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад» Лозівської міської ради Харківської області.

ВСТУП

Створити сприятливі умови для розвитку, навчання і виховання – головне завдання закладу освіти. Від того, у якій атмосфері перебувають діти, залежить їхній настрій, здоров'я, бажання вчитися і, зрештою, просто приходити до школи. Перебування у безпечному, доброзичливому освітньому просторі, де панують довіра та повага, є тією основою, що сприяє запобіганню насильства та булінгу в закладі освіти.

З проблемою насильства та булінгу в закладах освіти стикаються в усьому світі, і Україна не є винятком. Це підтверджують не тільки окремі випадки, але й результати досліджень. За даними опитування «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України»¹ 2018 року, серед дітей та підлітків віком від 10 до 17 років жертвами образ, принижень чи знущань визнали себе 37,9 % серед усіх респондентів, а 35 % відповіли, що самі брали участь у образах, приниженні або знущанні з інших.

Для протидії насильству і цькуванню у закладах освіти в 2018–2019 роках Міністерство освіти і науки України за підтримки Уповноваженого Президента України з прав дитини, міжнародних і громадських організацій, ініціювало перегляд та ухвалення низки доповнень до законодавчих актів з метою посилити заходи із запобігання та протидії булінгу в закладах освіти, розробити порядок реагування та надання допомоги, а також наголосити на відповідальності за вчинення таких дій, у тому числі й за бездіяльність і приховування цих випадків.

Кожен заклад освіти має розробити комплекс заходів для протидії насильству та булінгу, щоб такі явища траплялись якомога рідше. А за наявності таких випадків важливо допомогти всім його учасникам знайти шлях до примирення, аби вони могли продовжувати навчання в одному колективі.

Пропонований посібник підготовлено Благодійним фондом «Здоров'я жінки і планування сім'ї» на основі міжнародних підходів та рекомендацій, розроблених та виданих

---

¹ Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»: монографія / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2019.

за підтримки ЮНЕСКО,^{2, 3, 4} адаптованих до контексту системи освіти і законодавства України.

Видання складається з шести розділів. **У першому розділі** наведено короткий огляд нормативного регулювання та вимог щодо порядку реагування на насильство в закладах освіти України, детально розглянуто явище насильства у закладі освіти, описані різні види й форми насильства, проаналізовані його причини та чинники, надано характеристики учасників насильства – постраждалих, кривдників і свідків, а також наслідки насильства для його учасників і закладу освіти. Особлива увага приділена попередженню дискримінації та насильства щодо здобувачів освіти і працівників закладу освіти, які живуть з ВІЛ. **У другому розділі** представлений загальношкільний підхід до попередження та протидії насильству, включаючи Модель здорової школи, і наведено ключові управлінські та просвітницькі рішення для профілактики насильства і булінгу. **Третій розділ** присвячений реалізації заходів щодо запобігання, виявлення та реагування на випадки насильства, надання допомоги учасникам конфліктної ситуації. **У четвертому розділі** уміщено рекомендації та зразки документів, що їх заклади освіти можуть використати для розробки комплексного підходу та політики закладу освіти щодо попередження та протидії насильству і булінгу. **У п'ятому та шостому розділах** наведено корисні ресурси, посібники, онлайн-курси та перелік літератури, які допоможуть працівникам закладів освіти дізнатися більше про напрацювання та методики з попередження насильства, які застосовують в Україні та світі.

Протидія насильству в закладі освіти – безперервна діяльність, яка вимагає від усіх учасників освітнього процесу чіткого дотримання прийнятих правил поведінки, виконання посадових обов'язків й упровадження політики щодо профілактики насильства. Головне правило – діяти системно, спільно і злагоджено. Навіть найбільш небайдужий учитель чи вчителька не зможе подолати проблему насильства або булінгу (цькування) самотужки. Це завдання для командної роботи, у якій кожен працівник чи здобувач освіти може зробити свій внесок, аби їх заклад освіти став простором поваги та безпеки для всіх, хто у ньому навчається чи працює.

---

2 Global Guidance School-related gender-based violence. Paris, UNESCO and UN WOMEN. UNESCO, 2016.

3 Предотвращение насилия в образовательных учреждениях: методическое пособие для педагогических работников /Л. А. Глазырина, М. А. Костенко; под ред. Т. А. Епомяна. ИИТО ЮНЕСКО, 2015.

4 Stopping Violence in Schools: A Guide for Teachers. Paris, UNESCO, 2011.

ЯВИЩЕ
НАСИЛЬСТВА
В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

розділ 1. ЯВИЩЕ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

1.1 НАСИЛЬСТВО В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ – ВІДПОВІДЬ НА ПРОБЛЕМУ В УКРАЇНІ

Насильство та булінг в Україні

Стосунки між дітьми, між дітьми та дорослими в закладі освіти мають значний вплив на становлення особистості здобувачів освіти, їхню подальшу соціалізацію. Наслідки насильства можуть проявлятися протягом усього життя людини, відбиватися на її емоційному та когнітивному розвитку, фізичному і психічному здоров'ї. Насильство послаблює прихильність здобувачів освіти до закладу освіти, викликає у них почуття страху та відсутності безпеки, що суперечить головним завданням навчання і виховання, позбавляє права здобувати освіту у безпечній та доброзичливій атмосфері.

Насильство та булінг – поширена проблема в сучасному українському суспільстві, і найгостріше вона постає в освітньому середовищі, де дитина проводить більшу частину свого повсякденного життя. За даними опитування⁵, що проводилося серед дітей та підлітків віком від 10 до 17 років, 37,9% усіх опитаних повідомили, що впродовж останніх двох місяців (які передували опитуванню) зазнавали образ, принижень чи знущань, а 35% респондентів відповіли, що самі брали участь в образах, приниженні або знущанні з інших. Про досвід фізичного насильства впродовж останніх 12 місяців повідомили 10,3% осіб, а емоційного насильства зазнали 14,5% респондентів. Кожен другий опитаний хлопець (51,6%) та кожна п'ята дівчина (18,9%) повідомили, що брали участь у бійках.

⁵ Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»: монографія / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін.; наук. ред. О. М. Балакірева; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. – 127 с.

Під час сьомої хвилі дослідження ESPAD⁶ в Україні вперше було додано блок запитань про булінг. Отримані дані свідчать, що більше третини опитаних (35%) ображали інших протягом останніх двох місяців, а 39% повідомили про те, що їх ображали у вказаний період.

Водночас, факти насильства складно виявити, оскільки учні-ініціатори насильства (кривдники) діють в умовах відсутності контролю і нагляду з боку дорослих. Саме тому нерідко дорослі помічають захисну реакцію потерпілого, яка проявляється як порушення дисципліни, а не дії кривдника. Крім того, потерпілі часто не повідомляють учителям або батькам про спрямовану на них агресію. Більшість випадків насильства у закладах освіти не реєструють, залишають непоміченими або проігнорованими. У деяких ситуаціях агресивні дії здобувачів освіти чи педагогічних працівників засуджують, але керівництво закладу освіти не докладає належних зусиль, щоб їх припинити і недопустити надалі. Таку ситуацію підтверджують результати опитування молоді U-Report, респонденти якого зазначали, що основними причинами знуцання однолітків з інших є ігнорування дорослими булінгу (39%), а шляхи його запобігання учасники опитування вбачають у навчанні вчителів реагувати на цю проблему (53%) та інформуванні громадськості (27%).⁷

Незважаючи на масштабність і складність проблеми, система освіти має великі можливості для профілактики насильства та системного впливу на всіх учасників освітнього процесу, щоб сформувати модель поведінки, засновану на взаємній повазі та неприпустимості насильства в міжособистісних стосунках і спільній діяльності.

Огляд нормативно-правових документів з протидії та попередження насильства в Україні

Дотримання, забезпечення та захист прав дитини передбачено Конституцією України, низкою законодавчих актів України та Конвенцією ООН про права дитини.

Відповідно до статті 52 Конституції України, будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом.

Стаття 10 Закону України «Про охорону дитинства» зазначає, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися

---

⁶ Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірева (кер. авт. кол.), Д.М. Павлова, Н-М.К. Нгуєн, О.Г. Левцун, Н.П. Пивоварова, О.Т. Сакович; О.В. Флярковська. – К. : ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2019. – 214 с.

⁷ <https://ukraine.ureport.in/v2/story/390/>

на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм насильства та інших проявів жорстокого поводження, експлуатації, сексуального насильства, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють (законних представників);
- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кол-центри з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу в запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених органів, проведення розслідування та вжиття заходів щодо припинення насильства.

Згідно зі **статтею 150 Сімейного кодексу України**, батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. Батьки зобов'язані поважати дитину. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання і протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства. **Процедуру розгляду скарг дітей про порушення їх прав і свобод, домашнє насильство та інші прояви жорстокого поводження з дитиною** визначають:

- Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, затверджений **постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 658**;
- Порядок взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю, затверджений **постановою Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2018 року № 800**.

З метою посилити заходи із запобігання та протидії булінгу в закладах освіти 19 січня 2019 року набув чинності Закон України від 18.12.2019 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», що передбачає, зокрема, внесення доповнень до статей Закону України «Про освіту», які визначають права та обов'язки засновника та керівника закладу освіти, педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу здобувачів освіти та їхніх батьків.

Відповідно до **статті 53 Закону України «Про освіту»**, здобувачі освіти мають право на:

- безпечні та нешкідливі умови навчання, утримання і праці;
- повагу людської гідності;
- захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти;
- отримання соціальних та психолого-педагогічних послуг як особа, яка постраждала від булінгу (цькування), стала його свідком або вчинила булінг (цькування).

Згідно зі **статтею 54 Закону України «Про освіту»**, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, інші особи, які долучаються до освітнього процесу, зобов'язані:

- захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам;
- повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, яких залучають до освітнього процесу, свідком якого вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб, вживати невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).

У **статті 25 Закону України «Про освіту»**, зазначено, що засновник закладу освіти або уповноважена ним особа:

- здійснює контроль за виконанням плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти;
- розглядає скарги про відмову в реагуванні на випадки булінгу (цькування) за заявами здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та приймає рішення за результатами розгляду таких скарг;
- сприяє створенню безпечного освітнього середовища в закладі освіти та вживає заходів для надання соціальних і психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг (цькування), стали його свідками або постраждали від булінгу.

Відповідно до **статті 26 Закону України «Про освіту»**, керівник закладу освіти забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування).

У **статті 55 Закону України «Про освіту»** зазначено, що батьки здобувачів освіти зобов'язані виконувати рішення та рекомендації комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі освіти.

Порушення цих норм щодо дитини тягне за собою відповідальність, передбачену законодавством України.

Наказом МОН України № 1646 від 28.12.2019 р. «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» затверджений Порядок реагування на випадки булінгу (цькування)⁸, що визначає механізм реагування на випадки булінгу (цькування), та Порядок застосування заходів виховного впливу⁹, який визначає процедуру застосування заходів виховного впливу в закладах освіти всіх типів і форм власності.

Наказом МОН України № 293 від 26.02.2020 р. затверджено План заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти¹⁰.

25 травня 2020 року схвалена **Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі**¹¹. Стратегія розроблена на виконання Указу Президента України від 7 грудня 2019 року № 894 «Про невідкладні заходи щодо покращення здоров'я дітей», та враховує стратегічні документи Всесвітньої організації охорони здоров'я, зокрема Глобальну стратегію охорони здоров'я жінок, дітей і підлітків на 2016–2030 роки. Національна стратегія визначає мету, стратегічні цілі, принципи, завдання та підходи у формуванні безпечного і здорового освітнього середовища для органів державної влади та органів місцевого самоврядування, закладів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, учасників освітнього процесу, громадськості. Відповідно, Кабінет Міністрів України щорічно має затверджувати план заходів з реалізації даної стратегії.

8 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#n16>

9 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text>

10 <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-spryamovanih-na-zapobigannya-ta-protidiyu-bulingu-ckuvannyu-v-zakladah-osviti>

11 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>

1.2 ВИДИ Й ФОРМИ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

ЩО ТАКЕ НАСИЛЬСТВО

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає насильство як навмисне застосування фізичної сили або влади, фактичне (здійснене) або у формі погрози, спрямоване на себе чи іншу особу чи групу осіб, яке спричиняє або з великою ймовірністю може спричинити тілесні ушкодження, психологічну травму, смерть, відхилення у розвитку або депривацію.¹²

Тілесні пошкодження або психологічна травма, отримані внаслідок випадкового падіння, дорожньо-транспортної пригоди, не є насильством. Удар, нанесений у бійці з метою самозахисту, – дія, яку теж не можна вважати насильством, якщо людина захищалася і не бажала навмисно завдати фізичної шкоди або інших збитків.

Насильницькими також вважають дії, у яких застосовують не фізичну силу, а владу над людиною, тобто погрози, примус, шантаж і залякування. Якщо особа, яка має владу над іншою особою, проявляє до неї зневагу, відмовляє в турботі та допомозі, такі дії також вважають насильством.

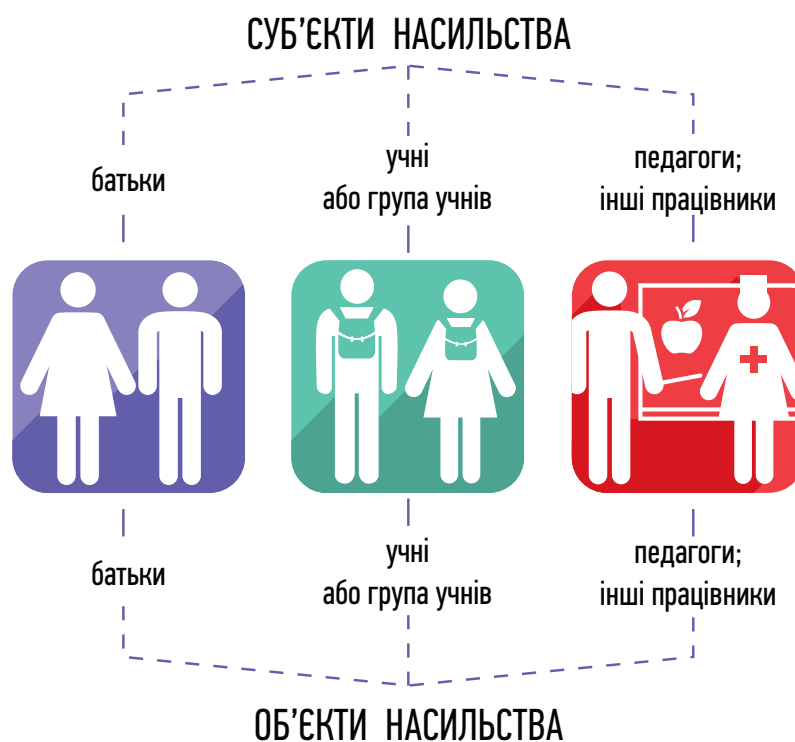
12

World Report on Violence and Health. WHO, 2002.
<https://www.who.int/violenceprevention/approach/definition/en/>

ВИДИ Й ФОРМИ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

Насильство в закладі освіти – це сплановані або спонтанні агресивні дії, що відбуваються на його території або в приміщеннях під час занять, перерв, на шляху до чи з нього, а також у ході заходів, які проводить заклад освіти в іншому місці. Суб'єктами та об'єктами насильства в закладі освіти можуть бути педагоги, інші працівники, здобувачі освіти та їхні батьки. Представник будь-якої з названих груп може бути ініціатором насильницьких дій, постраждалою стороною або свідком.

Рис.1. Суб'єкти та об'єкти насильства

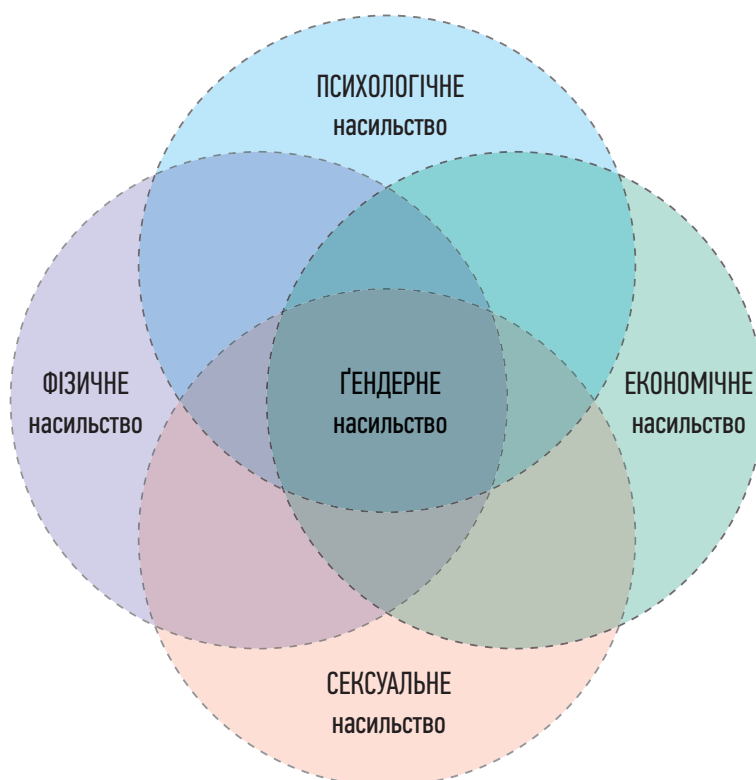
Існують різні критерії для визначення форм насильства, яке відбувається в закладі освіти. Як правило, у міжнародних дослідженнях застосовують класифікацію насильства, засновану на видах агресивних дій щодо потерпілої особи: фізичне, психологічне, сексуальне та економічне насильство. Насильством також є дискримінація за будь-якою ознакою, яка полягає в упередженому ставленні до особи та відповідних діях. За проявом виокремлюють одноразові насильницькі дії і систематичне, регулярно повторюване насильство – **булінг**. Для позначення виду насильства, що здійснюється у віртуальному просторі, послуговуються терміном **«кібербулінг»**. Відповідно до домінуючої у багатьох випадках насильства гендерної складової, вирізняють **гендерне насильство**.

Серед насильства, що відбувається в закладах освіти, окреме місце посідають тілесні покарання, які деякі педагоги застосовують до здобувачів освіти. Особливо гостро

проблема насильства постає у закладах освіти інтернатного типу. Закритість таких закладів сприяє здійсненню фізичного та емоційного насильства над дітьми як з боку самих дітей, так і персоналу. Через відсутність належного нагляду з боку держави та громадськості, інтернатні заклади стають сприятливим середовищем не тільки для фізичного, а й сексуального насильства.¹³

На рис. 2 представлено класифікацію форм насильства.

Рис. 2. Форми насильства

Фізичне насильство – це дії із застосуванням фізичної сили з метою заподіяння людині болю, дискомфорту, приниження її гідності. До фізичного насильства належать удари, що наносять рукою, ногою, за допомогою будь-яких предметів, побиття, поштовхи, стусани, потиличники, укуси, скубання за вуха, викручування рук, заламування пальців, примус залишатися в будь-якій незручній або принизливій позі, удушення, чублення, струс і напад з будь-яким предметом або зброєю. Фізичне насильство може призвести до фізичних і психологічних травм, інвалідності потерпілої людини або смерті в результаті

13

Ілюзія захисту. Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні. Hope and Home for Children, 2016.

травми чи суїциду. Незважаючи на законодавчі заборони, педагоги та інші працівники закладів освіти іноді вдаються до заходів фізичного впливу для підтримки дисципліни або покарання учнів. Найчастіше вони використовують ляпаси, потиличники, удари рукою або якимось предметом, але можуть також штовхати, ставити дітей у кут, примушувати їх залишатися у незручній позі.

Психологічне насильство – це сукупність навмисних вербальних і поведінкових дій, спрямованих на приниження гідності, ігнорування, відторгнення, контроль або соціальну ізоляцію людини. Психологічне насильство може проявлятися у глузуванні, обзиванні, образливих прізвиськах, висміюванні, відмові у спілкуванні, недопущенні у групу, гру, на спортивне заняття або інший захід; а також в образах, лайці, грубих і принизливих висловлюваннях, які применшують самооцінку і самоповагу людини, переконують її у «нікчемності», відторгненні від спільноти, знецінюють її особистість.

Фізичне та психологічне насильство часто починається із залякування – погроз в усній чи письмовій формі (у тому числі з використанням електронної пошти, соціальних мереж), фізичних нападок та інших дій, щоб залякати, підпорядкувати жертву, примусити її вчинити певні дії. Залякування ґрунтується на реальній або передбачуваній нерівності сил кривдника та потерпілої особи. Якщо кривдник не отримує належної відсічі, зазвичай, він знову і знову вдається до залякування – воно стає систематичним.

Сексуальне насильство – це примус людини до сексуальних стосунків усупереч її бажанню та волі, а також будь-які (в тому числі не пов'язані з примусом) сексуальні дії з боку дорослої особи щодо неповнолітньої особи, яка не досягла віку згоди.¹⁴ Зґвалтування (статеві стосунки із застосуванням насильства чи загрозою його застосування) – крайній ступінь сексуального насильства, яке може стати причиною вагітності, зараження інфекціями, що передаються статевим шляхом, у тому числі ВІЛ-інфекцією. Таке насильство завдає глибокої психологічної травми, призводить до зниження самооцінки та може стати причиною спроб самогубства.

Сексуальне насильство може мати прояв у небажаних обіймах, дотиках, у тому числі до статевих органів іншої людини, або непристойному оголенні своїх статевих органів, порнографії, підгляданні за оголеною людиною. До сексуального насильства також належать висловлювання, що принижують гідність, та сексуальні домагання – загравання, залицяння, а також будь-які інші дії, спрямовані на утиск людини, яка відхиляє такі домагання.

14 Вік сексуальної згоди – вік, починаючи з якого людину вважають спроможною дати інформовану згоду на сексуальні стосунки з іншою особою. Вік сексуальної згоди в Україні – 16 років. Кримінальний кодекс України, ст. 156.

У більшості випадків висловлювання і сексуальні утиски та домагання лякають, принижують і зменшують почуття самоповаги у неповнолітніх і можуть спричинити передчасне припинення навчання у закладі освіти. Особливо часто це трапляється з дівчатами та гендерно неконформними¹⁵ хлопчиками й дівчатками.

Відомі види сексуального насильства, з якими діти можуть стикатися у мережі

Інтернет:

секстинг – це надсилання інтимних фото чи відео з використанням сучасних засобів зв'язку. Діти можуть надсилати такі матеріали як знайомим, так і незнайомим людям. Ці особисті фото та відеоматеріали можуть бути оприлюднені, що часто призводить до кібербулінгу та цькування дитини у школі;

кібергрумінг – це процес комунікації з дитиною в Інтернеті, під час якого злочинці налагоджують довірливі стосунки з нею задля сексуального насильства у реальному житті чи онлайн. Часом вони можуть змушувати дітей виконувати певні сексуальні дії перед камерою;

сексторшен – налагодження довірливих стосунків із дитиною в Інтернеті для отримання приватних матеріалів, шантажування та вимагання додаткових матеріалів або грошей.

Економічне насильство в закладі освіти полягає у псуванні або насильницькому відбиранні майна (грошей, одягу, шкільного приладдя, особистих речей, телефонів тощо) у здобувачів освіти або працівників. Часто цей вид насильства полягає у здирництві – разовому або періодичному вимаганні грошей, речей під тиском і примусом, включаючи загрозу застосування фізичної сили, розголошення певних відомостей, поширення чуток і пліток. Такі дії завдають жертві не тільки матеріальної, а й моральної шкоди від фізичних і психологічних страждань.

Дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі.

Дискримінація може мати різні прояви: явні й відкриті – через образливі й такі, що принижують гідність людини, висловлювання, коментарі, жарти, прізвиська і обзивання, виключення з ігор та змагань, а також неявні – через упереджене, нерівне ставлення.¹⁶

15 Термін «гендерна неконформність» використовують для позначення невідповідності поведінки людини соціально прийнятним характеристикам статево-рольової поведінки представників її статі.

16 Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Гендерне насильство проявляється у вигляді психологічного, фізичного або сексуального насильства. В його основі – гендерний дисбаланс або гендерні стереотипи. Будь-які насильницькі та дискримінаційні дії, у тому числі через неприйняття гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації людини, є проявами гендерного насильства.¹⁷

Гендерне та сексуальне насильство часто зачіпає дівчат і жінок, особливо в суспільстві, де жінка традиційно посідає підлегле становище. Соціальні норми, що закріплюють домінуючу позицію чоловіка та культивують брутальність, можуть провокувати агресивну поведінку хлопчиків. Очікуючи підпорядкування й покірності з боку дівчаток, хлопчики можуть застосовувати до них тиск, примус і силу. Демонструючи свою маскуліність, хлопці та чоловіки можуть чіплятися, принижувати та піддавати фізичному і навіть сексуальному насильству слабших і тих, хто не відповідає гендерним нормам, особливо хлопчиків, котрих сприймають як таких, що мають гомосексуальну орієнтацію. Гендерне та сексуальне насильство пов'язане з ризиком інфікування ВІЛ.

БУЛІНГ (ЦЬКУВАННЯ)

Булінг – це повторювані акти різних видів насильства і знущань з боку однієї особи або групи осіб щодо особи, яка не може себе захистити.

Згідно із законодавством України¹⁸, булінг (цькування) – це діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, унаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Булінгом не вважається випадок, коли два учні з однаковими фізичними можливостями часто сперечаються, борються чи підбурюють один одного в ігровій формі. Булінг завжди має на меті зацькувати жертву, викликати у неї страх, деморалізувати, принизити, підпорядкувати. У закладах освіти булінг досить поширене явище серед однолітків, почасти його здійснюють старші учні щодо молодших. З булінгом з боку колег або керівництва можуть стикнутися працівники закладу освіти (**мобінг**).

Найчастіше **булінг** – це свідомо сплановане, тривале, фізичне та/або психологічне насильство, припинення якого вимагає втручання третіх осіб – директора, педагогічних

17 Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe. 2nd edition Council of Europe Publishing. 2011.

18 Кодекс України про адміністративні правопорушення, ст. 173.

та інших працівників закладу освіти, здобувачів освіти, батьків, а іноді і представників правоохоронних органів.

Булінг – вид насильства, який має деякі особливості. По-перше, він асиметричний: з одного боку, кривдник, який має владу й перевагу у фізичній та/або психологічній силі, з іншого – потерпілий, який такою силою не володіє і гостро потребує підтримки й допомоги третіх осіб. По-друге, булінг здійснюють навмисно – він спрямований на нанесення фізичних і душевних страждань людині, яка стала ціллю булінгу. По-третє, булінг позбавляє потерпілого впевненості в собі, руйнує здоров'я, самоповагу й людську гідність. По-четверте, булінг – це груповий процес, який стосується не тільки кривдника та потерпілого, а і свідків насильства, усього класу, де він відбувається. По-п'яте, булінг майже ніколи не припиняється: завжди потрібен захист і допомога постраждалим, кривдникам і свідкам.

Булінг проявляється по-різному. В одному випадку йдеться про систематичні словесні образи, обзивання чи глузування над певними особливостями людини – зовнішністю, манерою говорити, одягатися, ходою, мімікою, жестами, у тому числі внаслідок захворювання або інвалідності (заїкання, накульгування). В іншому випадку знущання можуть мати форму побиття, штовхання, відбирання або псування речей, приниження гідності, наприклад, через примус виконувати будь-які принизливі дії або здійснювати акти насильства щодо третіх осіб. Подібні фізичні та словесні дії є прямим булінгом. Непрямий булінг проявляється через менш явні дії – маніпулятивну поведінку, поширення неправдивої інформації, пліток, виключення людини з кола спілкування, спільних занять, ігор, відторгнення, ігнорування, бойкот.

Один з видів булінгу – **хейзинг** – пов'язаний з таким явищем, як неформальні насильницькі обряди ініціації. Подібні ритуали більшою мірою характерні для закритих (воєнізованих, інтернатних, пенітенціарних) установ, але зустрічаються і у звичайних закладах освіти, особливо якщо при них є гуртожитки для здобувачів освіти з інших міст. Новачків однокласники або учні старших класів (курсів) примушують до дій, які принижують їхню гідність (публічно пройтися голими, дати облити себе поміями, вимити підлогу в туалеті зубною щіткою тощо). Хейзинг, як і булінг, часто має прихований або явний ґендерний і сексуальний підтекст.

З розвитком сучасних інформаційних технологій набув поширення ще один вид булінгу – **кібербулінг**: використання мобільних телефонів, електронної пошти, Інтернету, соціальних мереж, блогів, чатів для переслідування людини, поширення її конфіденційної інформації, пліток, ганебних і образливих повідомлень. Кібербулінг можуть чинити через показ і відправлення різких, грубих або жорстоких текстових повідомлень, передражнювання жертви в режимі онлайн, розміщення у відкритому доступі особистої інформації, фото або відео, щоб заподіяти шкоди жертві або збентежити її; створення фальшивої електронної пошти, веб-сторінки, облікового запису в соціальних мережах для переслідування і знущань над іншими від імені жертви.

Кібербулінг відрізняється від інших видів насильства тим, що дозволяє кривдникові зберігати анонімність і, таким чином, уникати відповідальності за свої дії.

До того, як стати системним і довготривалим знуцанням, яке зазвичай коїть група осіб, булінг проходить кілька стадій.

Перша стадія – утворення булінг-угруповання. У дитячо-підлітковому колективі навколо «лідера», що прагне самоствердження через демонстрацію фізичної сили або інших форм насильницьких дій, може утворитися група «прихильників», які також прагнуть домінувати або шукають захисту і заступництва «лідера». Якщо першим проявам насильства не дають рішучої відсічі, їхній головний ініціатор – «лідер» – переконається у своїй безкарності. Це підвищує його авторитет серед прихильників і зміцнює угруповання.

На **другій стадії** конфлікт посилюється. Невтручання вчителів, байдужість однокласників дозволяють повторюватися насильницьким діям, а учень, який їх зазнає, поступово втрачає здатність і волю до опору. Стаючи більш вразливим, дає привід для подальших нападів.

Третя стадія – деструктивна поведінка. За учнем, який регулярно піддається нападкам, остаточно закріплюється статус жертви. Інші діти (а інколи й дорослі), звикнувши до постійних знуцань над цією людиною, її ж і звинувачують у ситуації, що склалася. Жертва сама починає вірити в те, що винна у знуцаннях над собою. Своїми силами вона вже не може впоратися з ситуацією, стає пригніченою, заляканою і деморалізованою.

Четверта стадія – вигнання. Потерпілий учень, доведений до крайнього ступеня розпачу й відчуття самотності, прагнучи уникнути зустрічей з кривдником і додаткової травматизації, починає епізодично пропускати навчальні заняття або зовсім припиняє відвідувати заклад освіти. Це явище отримало назву «академічної шкоди булінгу». Коли в булінгову ситуацію втручаються дорослі (батьки, учителі, адміністрація закладу освіти), потерпілу дитину можуть перевести в інший клас або школу, проте часто не надаючи при цьому необхідної соціально-психологічної допомоги. Отримана в результаті тривалого насильства глибока психологічна травма може завадити успішній інтеграції потерпілої дитини у новий навчальний колектив і бути однією з причин повторення булінгу вже на новому місці. Не отримуючи підтримки і не знаходячи виходу із ситуації насильства, потерпілий може заподіяти шкоду собі, задуматися про суїцид і здійснити його.

1.3 ЧИННИКИ НАСИЛЬСТВА

Серед найважливіших чинників, які призводять до насильства в закладах освіти, можна окреслити особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуаційні та соціальні (рис. 3).¹⁹

Рис. 3. Чинники насильства

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ

Як правило, діти й підлітки, які вчиняють насильницькі дії та ведуть себе агресивно, відрізняються певними індивідуальними психологічними особливостями: гіперактивністю, імпульсивністю, низьким рівнем контролю своєї поведінки й емоцій, розпорошеною увагою, невисокою успішністю у школі, високою схильністю до гніву та агресії. Учні, які систематично знущаються з однолітків, а іноді й учителів, зазвичай роблять це цілком свідомо, щоб самоствердитися, відчути та продемонструвати свою владу. Їхня агресія викликана не стільки невмінням стримувати гнів, скільки бажанням налякати, завдати болю та страждань іншим людям за відсутності загрози покарання.

19

UNESCO and UN Women. Global violence on addressing school-related gender-based violence. UNESCO, 2016.

Причиною того, що дитина перетворюється на жертву, може стати «чинник інакшості» – наявність будь-якої відмінності від більшості однолітків. Наприклад, наявність особливостей (порушень) розвитку або зовнішності, характеру, поведінки. Часто такі діти й підлітки не мають друзів і не користуються захистом з боку однолітків, що перетворює їх у легку мішень для кривдника. Однак від насильства й цькування страждають і цілком товариські діти, у яких є друзі. Наприклад, булінгу нерідко піддаються обдаровані діти, які мають високі академічні або інтелектуальні здібності. Вони особливо важко переживають цькування через підвищену чутливість, яка часто пов'язана з обдарованістю. У багатьох випадках з насильством та знущаннями стикаються діти, які фізично і психологічно самі не можуть постояти за себе і не знаходять підтримки серед однолітків і дорослих (батьків, учителів). Проте, хоча й зазначені причини спостерігають найчастіше, зазнати насильства може будь-яка дитина.

СІМЕЙНІ ЧИННИКИ

Імовірність прояву насильства в закладі освіти підвищується через соціально-психологічне неблагополуччя у сім'ї, відсутність контролю за життям дитини з боку батьків, досвід насильницьких стосунків усередині сім'ї, відсутність теплих довірчих взаємин з батьками, емоційну холодність і низький ступінь згуртованості членів сім'ї, відсутність взаємної підтримки. Насильство у стосунках між батьками і з боку батьків може стати для дитини моделлю міжособистісних взаємин у школі, в основі якої агресія та насильство. Нерідко кривдниками стають діти, батьки котрих вчать їх поводитись домінантно, пригнічувати інших та відстоювати свої інтереси будь-якою ціною.

Одним з чинників насильства є феномен автономізації (закритості від зовнішнього світу) малої сім'ї, яка не має широкої мережі природної соціальної підтримки. У ситуації насильства в закладі освіти дітям і підліткам з таких сімей складно розраховувати на допомогу родичів і друзів. У той же час у суспільствах з розгалуженою мережею родинних і дружніх зв'язків (коли в одному закладі можуть навчатися близькі й далекі родичі різного віку) на захист потерпілої дитини негайно стають усі родичі й друзі.

ЧИННИКИ СЕРЕДОВИЩА

Несприятливий соціально-психологічний клімат у закладі освіти, стрес, викликаний навчанням і стосунками з однолітками й учителями, відсутність належного контролю з боку педагогів, їхнє небажання протидіяти окремим проявам насильства і невміння надавати адекватну та своєчасну допомогу його учасникам, а також байдужість до подій інших учнів та їхніх батьків створюють сприятливе середовище для прояву поодиноких випадків насильства та їх поступове перетворення у систематичне цькування.

Педагоги, інші працівники закладу освіти можуть провокувати насильницьку поведінку серед здобувачів освіти, проявляючи насильство щодо них (тілесні покарання, грубі висловлювання, які принижують гідність, крики й образи, дискримінація, жорстке

регламентування всіх аспектів життєдіяльності учнів, завищені вимоги до навчання або дисципліни, заниження оцінок як покарання за небажану поведінку). Негативне сприйняття здобувачами освіти збільшує ризик агресивної поведінки. Агресивну реакцію учнів може викликати й надмірне відзначення педагогом когось з них як позитивного або негативного прикладу, а також заохочення суперництва на шкоду співпраці.

Найскладніша і важка ситуація виникає тоді, коли керівництво та педагогічний колектив закладу освіти відмовляються визнавати випадки насильства, покладають провину за те, що трапилося, на потерпілого, переконують батьків не звертатися до правоохоронних органів. Такі дії посилюють у кривдників почуття безкарності, а в постраждалих викликають розпач і відчуття безнадії, сприяють ескалації насильства та часом призводять до трагічного результату.

СИТУАТИВНІ ЧИННИКИ

Учиненню насильницьких дій можуть сприяти або перешкоджати так звані ситуативні чинники.

- **Місце і час:** найчастіше насильство відбувається під час перерв у коридорах, туалетах, на ігрових майданчиках, у роздягальнях перед уроками фізкультури або після них, а також в інших затишних місцях, де немає дорослих.
- **Присутність спостерігачів:** для кривдника, головним мотивом якого є самоствердження і демонстрація влади, учинення насильницьких дій без свідків втрачає сенс; при свідках акти насильства відбуваються частіше і з більшою травматизацією для потерпілого; присутність дорослих може запобігти або призупинити насильство.

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ

Характер і поширеність насильства в закладах освіти часто відображають ситуацію насильства в суспільстві загалом, яка, у свою чергу, залежить від соціально-економічних і політичних умов, культурних норм, традицій і цінностей, законів та їх дотримання.

Серед соціальних чинників виникнення насильства загалом і булінгу зокрема – гендерні стереотипи, соціально-економічна нерівність і вплив засобів масової інформації.

Гендерні стереотипи часом слугують причиною насильства. Традиційні уявлення про домінування чоловіка і підпорядкування жінки стають причиною гендерного насильства щодо дівчаток. Учні-хлопчики і викладачі-чоловіки або інші працівники закладу освіти, переконані у своїй перевазі над дівчатками (жінками), можуть допускати домагання, примушувати до сексуальних стосунків, демонструючи силу і вдаючись до відкритих загроз, переходити від погроз до насильницьких дій. Вони також можуть діяти опосередковано, використовуючи засоби психологічного тиску (наприклад, пропонувати гарну оцінку в обмін на секс).

Дійсна або передбачувана сексуальна орієнтація та/або гендерна ідентичність лежить в основі багатьох випадків систематичних знущань, регулярного і тривалого цькування підлітків. Об'єктами глузувань, обзивання, фізичного і сексуального насильства (аж до зґвалтування) стають, як правило, хлопчики фізично слабші, ніж їхні однолітки, поведінка котрих не відповідає поширеним уявленням про мужність і «правильну» чоловічу поведінку. З подібним насильством стикаються й дівчатка, зовнішній вигляд і поведінка яких не відповідають традиційним уявленням про жіночість або дозволяють запідозрити «ненормативну» сексуальну орієнтацію. Насильство в таких випадках стає регулярним, тому що потерпілий не може дати відсіч і боїться поскаржитися, остерігаючись осуду за свою гендерну неконформність. Нерідко гендерне насильство провокується дискримінаційним ставленням до гендерно неконформних учнів з боку керівництва, педагогів, інших співробітників закладу освіти.

Соціальна та економічна нерівність – ще одна поширена причина насильства і цькування в закладі освіти. Учні з більш забезпечених сімей або з вищим соціальним статусом можуть зневажати дітей з сімей із низьким рівнем доходів. Мігранти та представники етнічних меншин частіше за інших зазнають цькування у школі. У свою чергу, ті, до кого ставляться зі зневагою, можуть проявляти фізичне насильство проти своїх кривдників. Для маргіналізованих дітей і підлітків фізичне насильство та психологічний тиск на інших стає способом відновлення соціальної справедливості та самоствердження.

Місце розташування закладу освіти також впливає на ступінь поширеності в ньому насильства. У тих, що знаходяться у соціально неблагополучних районах міста або сільської місцевості з більш криміногенною ситуацією, акти насильства відбуваються частіше.

Згадування і демонстрація насильства в засобах масової інформації, культивування цього явища в кіно та рекламі, використання сюжетів з насильством у популярних комп'ютерних іграх і неконтрольоване поширення порнографії збільшують агресивність людей загалом і дітей та підлітків зокрема.

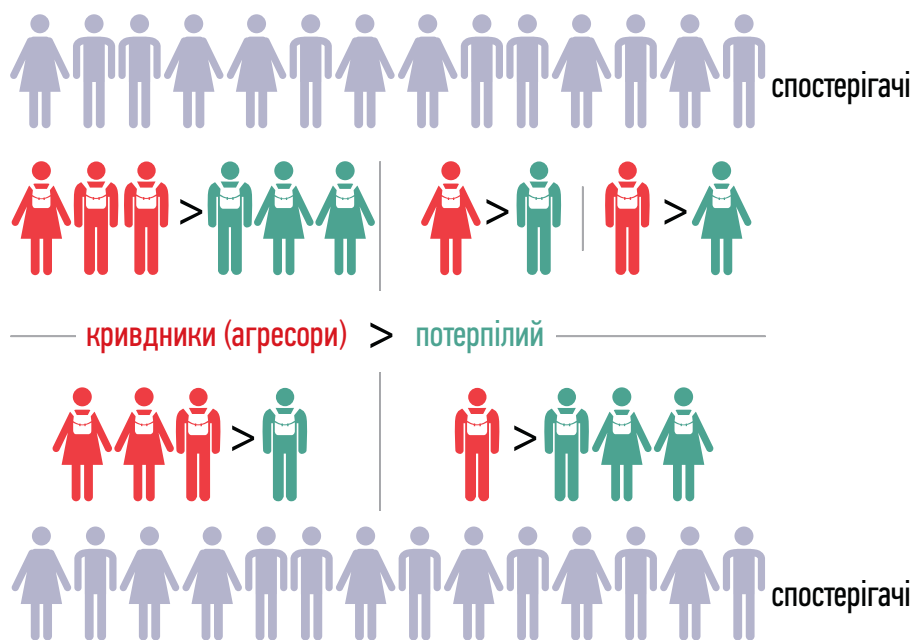
Жоден з названих чинників не дає відповіді на питання, чому одна людина поводиться агресивно, а інша – ні, або чому в одних закладах відбувається більше актів насильства, ніж у інших. Насильство в закладі освіти – результат складної взаємодії особистісних, сімейних та соціальних факторів. Осмислення того, як вони пов'язані з насильством у конкретному закладі освіти – важливий крок для його запобігання.

1.4 УЧАСНИКИ НАСИЛЬСТВА

РОЗПОДІЛ РОЛЕЙ

В актах насильства, знущання та цькування, що відбуваються в закладах освіти, як правило, поряд з кривдником (агресором) і потерпілим (жертвою) присутні свідки (спостерігачі). Часто кривдник буває не один, навколо нього формується група «прибічників»; насильницькі дії можуть бути спрямовані не на одного здобувача освіти чи педагога, а на кількох. Кривдник не завжди прагне зберегти свої дії в таємниці, навпаки, часто діє показово, на публіку. Якщо насильство стає регулярним, у нього обов'язково бувають свідки – від кількох людей до групи. Ініціаторами й об'єктами насильства можуть виступати як здобувачі освіти, так і педагоги, керівник та інші працівники закладу освіти. На рис. 4 схематично представлено кількісний розподіл учасників у різних ситуаціях насильства.

Рис. 4. Учасники насильства: кривдники, потерпілі, свідки

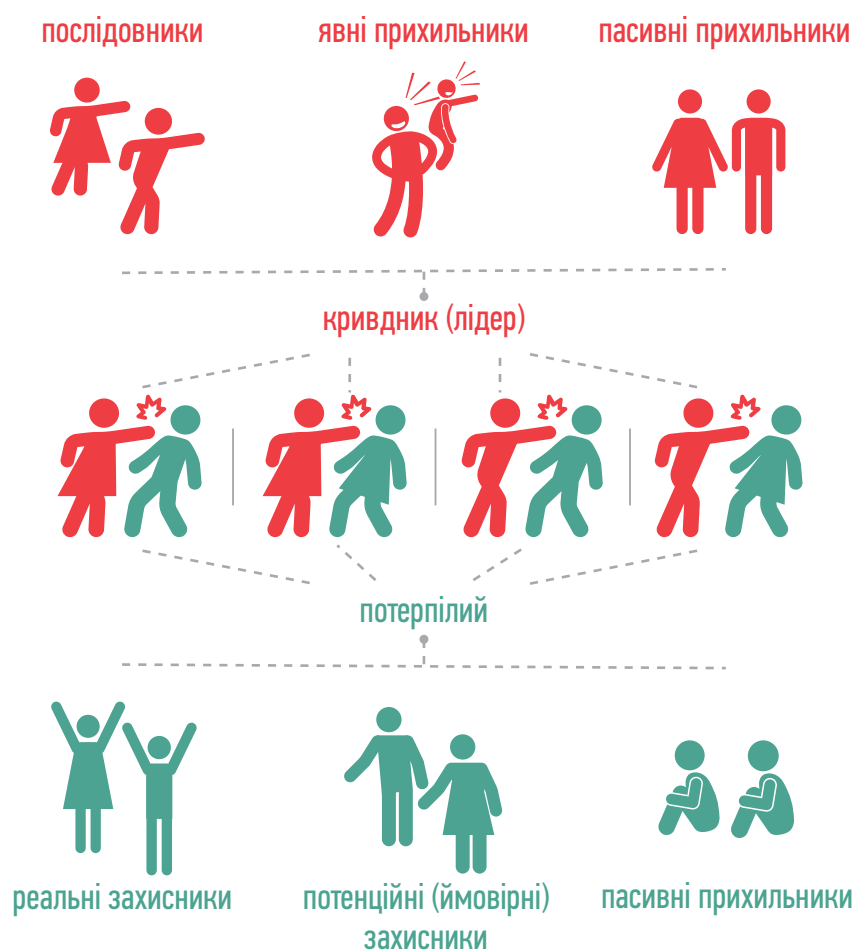
Серед кривдників, зазвичай, є лідер і один або кілька послідовників, які позитивно ставляться до насильницьких дій та беруть у них активну участь, але не є їх ініціаторами і не відіграють провідної ролі. До кривдників приєднуються явні прихильники, які активно та відкрито підтримують насильство, наприклад, сміхом чи приверненням уваги до ситуації, але самі до нього не задіяні, та пасивні прихильники, котрим подобається знущатися, але вони не демонструють явних знаків підтримки.

Серед спостерігачів вирізняються байдужі, які не залучені до процесу насильства і не займають певної позиції. Прихильники кривдника й байдужі спостерігачі часто самі відчують страх опинитися у ролі жертви, тому не намагаються захистити потерпілого.

На боці потерпілого можуть виступати як потенційні (імовірні) захисники, які вважають, що повинні допомогти, але не наважуються на активні дії, так і реальні захисники, які намагаються допомогти, можуть втрутитися, щоб припинити насильство. На *рис. 5* схематично представлені учасники насильства.

Таким чином, навколо особи, котра зазнає насильства, утворюється ціла група інших учасників насильства й вибудовується система взаємин, яка, як правило, не дозволяє розірвати коло насильства без втручання дорослих (працівників закладу освіти або батьків), якщо тільки серед потенційних і реальних захисників (однолітків або старших учнів) не знайдуться особи досить сильні, щоб припинити дії кривдника та його поплічників.

Рис. 5. Учасники насильства

Стійкість ролі учня у ситуації насильства залежить від структури класу: чим вона жорсткіша, тим складніше школяреві позбутися усталеної позиції та ролі. Закріплені рольові позиції у структурі насильства в молодших класах часто зберігаються до завершення навчання у школі.

ОСОБИСТІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Будь-який учасник освітнього процесу за збігом певних обставин може бути залученим до насильства. Жертвою, кривдником або свідком цього явища потенційно може стати кожен учень. Проте окреслимо найбільш типові особистісні особливості, притаманні кривдникам, потерпілим і свідкам.

Як правило, діти і підлітки, котрі стають кривдниками, певнені у собі, схильні до домінування у групі та підпорядкування інших, морально і фізично сильні, емоційно імпульсивні, легко переходять до гніву й агресії, з низьким рівнем емпатії до своїх жертв. Часто «забіяки» тероризують не тільки своїх однолітків і молодших учнів, а й поводяться агресивно щодо дорослих (учителів, батьків, представників правоохоронних органів). Тривожність, обумовлена сімейним неблагополуччям, напруженими взаєминами з батьками, неуспішністю в навчанні і заздрістю до більш успішних учнів з благополучних сімей, може створювати загрозу для статусу домінантних дітей і підлітків. Застосування насильства дозволяє їм затвердити свій статус у класі або групі, школі чи училищі завдяки демонстрації сили, виклику вчителів, приниженню однолітків, завдаючи болю молодшим, а іноді і старшим здобувачам освіти, утриманню всіх у страху. Нерідко кумири кривдників – «сильні особистості», які почуваються вищими за закони, норми поведінки і моралі.

На противагу кривдникам діти, які зазнають насильства, не мають упевненості у собі, їм притаманні низька самооцінка, підвищена чутливість до життєвих труднощів і стресів, підвищена особистісна й ситуативна тривожність, низька здатність чинити опір насильству, невміння постояти за себе та ефективно спілкуватися з однолітками. Часто це фізично слабкі або полохливі діти й підлітки, які не вміють демонструвати впевненість і приховувати тривогу та страх.

Провокувати насильство можуть різні особливості дитини чи підлітка, а саме:

- розвитку (заїкання, косоокість, знижений слух, порушення рухового апарату);
- будови тіла (надмірна вага або худорлявість, форма носа, вух, колір волосся, низький або занадто високий зріст);
- поведінки (замкненість, сором'язливість, неохайність, гіперактивність, приналежність до певної молодіжної субкультури, гендерна неконформність);
- етнічна приналежність (колір шкіри, розріз очей, акцент, національний одяг);
- сімейний стан (відсутність одного з батьків; батьки, що зловживають алкоголем);
- соціально-економічний статус (низький рівень доходів сім'ї, відсутність престижних речей);
- високі або низькі навчальні досягнення.

У принизливих і образливих прізвиськах, які дають учням з високою успішністю та обдарованим дітям, акцент найчастіше робиться не на обдарованості, а на особливостях зовнішності чи поведінки: «очкарик», «ботанік».

Діти, які не мають у класі або групі близьких друзів і природної соціальної підтримки з боку сильніших та високостатусних членів учнівського колективу, частіше за інших стають об'єктом насильства, оскільки не можуть розраховувати на захист і підтримку однолітків.

Крім того, жертвами насильства ризикують стати учні, до котрих упереджено ставляться вчителі та інші працівники освітньої установи. Відверта неприязнь дорослих, образливі висловлювання та дискримінаційні дії щодо деяких учнів, роблять останніх вигнанцями та об'єктами знущань і насильства.

1.5 НАСИЛЬСТВО ВНАСЛІДОК ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА СТАНОМ ЗДОРОВ'Я: ЗДОБУВАЧІ ОСВІТИ ТА ПРАЦІВНИКИ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ, ЯКІ ЖИВУТЬ З ВІЛ²⁰

Заклади освіти – це місце перебування, навчання й роботи тисяч дітей і дорослих. В умовах епідемії ВІЛ-інфекції в Україні функціонування галузі має бути організоване з урахуванням необхідності захисту прав людей, які живуть із ВІЛ або яких торкнулася епідемія ВІЛ-інфекції, створення безпечного та сприятливого середовища для навчання і виховання всіх учнів, роботи працівників.

Законодавство України²¹ гарантує всім громадянам – дорослим та дітям, яких торкнувся або які живуть з ВІЛ/СНІД, ті ж права, що й усім громадянам, без жодних обмежень. Дитина, підліток або дорослий, які живуть з ВІЛ, можуть бути зараховані до будь-якого закладу системи освіти на загальних підставах, оскільки не несуть небезпеки для інших щодо інфікування ВІЛ у повсякденному спілкуванні, навчанні або роботі, занять спортом та іншими видами діяльності. Наявність ВІЛ-інфекції у дитини, дорослого або їхніх батьків чи найближчих родичів не може заважати зарахуванню до закладу освіти, чи стати причиною відрахування з нього.

Проте ВІЛ-інфіковані діти та дорослі часто зазнають упередженого ставлення до себе й різних проявів дискримінації у разі, коли про їхній ВІЛ-статус стає відомо знайомим, сусідам, друзям, однокласникам, педагогам, колегам, медичним працівникам. Існує чимало

20 Розділ підготовано за матеріалами видання: Практичні рекомендації з питань реалізації політики щодо ВІЛ-інфекції в системі освіти України: інф.-метод. посіб. / Автори-упоряд.: О. В. Єресько, С. С. Фіцайло, О. Г. Єщенко на ін. – К.: Освіта, 2013.

21 Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть із ВІЛ», Закон України «Про охорону дитинства», Цивільний кодекс України, Основи законодавства України про охорону здоров'я.

свідчень батьків ВІЛ-інфікованих учнів про випадки розголошення діагнозу, недопущення до уроків, інших проявів фізичного і психологічного насильства та булінгу в закладах освіти. Батьки інших здобувачів освіти і навіть співробітники іноді вимагають відрахувати із закладу освіти або звільнити із займаної посади інфіковану особу. Така реакція оточення може стати причиною важкої депресії та суїцидальних настроїв у дитини або дорослого, які живуть з ВІЛ.

ВІЛ-інфіковані діти часом потрапляють у зону ризику, що призводить до насильства. Через хворобу та необхідність диспансеризації, довгострокове та складне лікування ці учні пропускають заняття, упродовж тривалого часу не відвідують заклад освіти, що негативно позначається на їхній успішності, адаптації у шкільному колективі, соціалізації. Сім'ї, де виховують ВІЛ-інфікованих дітей, також можуть перебувати у складних життєвих обставинах через інвалідність батьків або дітей, вимушену міграцію, наркотичну чи алкогольну залежність одного з членів сім'ї, його/її перебування у місцях позбавлення волі, прояви насильства в родині, безпритульність, сирітство, безробіття одного з членів сім'ї тощо. Такі родини часто не в змозі забезпечити належні догляд та виховання, надати необхідну психологічну підтримку та створити позитивний моральний клімат. ВІЛ-інфекція батьків має безпосередній вплив на дітей: хвороба, а інколи і смерть батьків чи інших близьких родичів веде до появи в дітей та підлітків важких емоційних переживань, зміни їхнього соціального статусу, погіршення матеріального становища.

Кожному закладу освіти потрібно передбачити комплекс організаційно-управлінських заходів щодо забезпечення та захисту прав ВІЛ-інфікованих осіб, проводити відповідну просвітницьку роботу для недопущення дискримінації.

ВООЗ та ЮНЕСКО спільно розробили рекомендації для закладів освіти щодо дотримання універсальних запобіжних заходів із метою профілактики поширення ВІЛ-інфекції. Насамперед, вони спрямовані на зниження ризику можливого зараження інфекціями, які передаються через кров та інші біологічні рідини (вірусні гепатити В і С, ВІЛ-інфекція тощо), а також на унеможливлення контакту з чужою кров'ю, яка може бути інфікованою. Заклад освіти має забезпечити дотримання універсальних заходів безпеки своїми працівниками, дітьми та батьками.

Практичні рекомендації для керівників і працівників закладів освіти з попередження дискримінації здобувачів освіти та працівників, які живуть з ВІЛ, та універсальні запобіжні заходи з профілактики і поширення ВІЛ-інфекції у закладах освіти наведено у [Додатку 4.2](#).

1.6 ВІКОВІ ВІДМІННОСТІ

Поведінка дітей та підлітків різного віку щодо насильства неоднакова. Учні молодших класів частіше зазнають насильства, вимагань та дискримінації зі сторони старших учнів. Фізичне насильство більш поширене серед дітей молодшого та середнього підліткового віку. У міру дорослішання і хлопчики, і дівчатка частіше вдаються до психологічного насильства, використовуючи для цього можливості сучасних інформаційних технологій. Дискримінація за різними ознаками починає проявлятися, як правило, у віці 14–15 років. Приблизно тоді ж серед підлітків збільшується популярність сильних, схильних до домінування особистостей, що провокує зростання агресивної поведінки, особливо серед хлопчиків.

1.7 РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА І ЙОГО НАСЛІДКИ

У багатьох закладах освіти відсутні механізми, що гарантують конфіденційність і безпеку в інформуванні про випадки насильства. Навіть виявлені випадки, зазвичай, не реєструють, а ефективність вжитих заходів систематично не відстежують. Нерідко явища насильства ігнорують, кривдники залишаються безкарними, а жертв піддають ще більшим знущанням.

Не приділяючи належної уваги випадкам насильства серед здобувачів освіти, працівники закладу освіти самі часто вдаються до різних насильницьких дій щодо дітей, використовують тілесні покарання і психологічне насильство як засіб підтримки дисципліни.

За свідченнями вчителів, для забезпечення дисципліни в закладі освіти вони і їхні колеги, зазвичай, вдаються до погроз викликати до школи батьків, застосовують крик і лайку, створюють ситуації, щоб дитина відчувала сором у присутності інших людей, виставляють на певний час до коридору, погрожують вигнати дитину зі школи або відправити до іншого закладу (інтернату, спецшколи) для малолітніх правопорушників, ставлять її в кут, позбавляють уваги, ігнорують, можуть тріпнути, вдарити лінійкою, дати запотиличника, ляпаса або скубнути за волосся.

Скарги батьків на такі дії не завжди дають бажаний ефект – керівництво закладу освіти, як правило, заперечує факти насильства з боку вчителів. Приховування насильства – наслідок незадовільної роботи керівництва та працівників і привід для дисциплінарних стягнень і фінансових санкцій. Подібні факти трапляються через небажання керівництва завдавати шкоди своїй репутації, іміджу закладу.

Як свідчить практика, з дітьми, залученими до насильства, учителі намагаються обговорити те, що сталося, примирити сторони конфлікту, до кривдника застосовують дисциплінарні заходи, а потерпілого спрямовують до соціального педагога чи психолога, якщо такі є у закладі освіти. При цьому і керівники, й учителі не завжди володіють навичками надання ефективної психологічної допомоги учасникам ситуації насильства.

Часто після інциденту в закладі освіти проводять лекції про толерантність, гендерну рівність, ненасильницьке спілкування, організують тренінги з вирішення конфліктів. Однак такі спонтанні заходи профілактики не можуть замінити потреби в систематичному навчанні життєвих навичок і вивченні питань, пов'язаних з міжособистісними, гендерними та сексуальними стосунками і репродуктивним здоров'ям у рамках обов'язкової навчальної програми протягом усього періоду навчання.

Низька ефективність профілактичної роботи пояснюється браком знань і навичок у педагогів, нестачею спеціальних навчальних програм для здобувачів освіти, неналежним фінансуванням – низькою заробітною платою педагогів, обмеженими можливостями підвищення кваліфікації.

Крім того, працівники закладу освіти стикаються з агресивною поведінкою батьків, які захищають своїх дітей, що вчинили насильницькі дії. Низька залученість батьків до життя закладу освіти, а іноді й байдужість до того, що відбувається з їхніми дітьми у школі (навіть коли діти стають об'єктами цькування і насильства або розповідають про насильство щодо своїх однокласників), позбавляє працівників закладу важливих союзників у боротьбі з насильством.

Усі залучені до насильства особи (потерпілі, кривдники, свідки) відчують негативний вплив насильства на своє життя. Насильство завдає його учасникам психологічної, соціальної, фізичної (соматичної) й академічної шкоди, яка має різні прояви залежно від ролі учасника.

1.8 НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОСТРАЖДАЛИХ, СВИДКІВ ТА КРИВДНИКІВ

НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОСТРАЖДАЛИХ

Деякі діти й підлітки на насильство відповідають насильством. Щоб протистояти кривдникові, вони вдаються до самооборони, звертаються по допомогу до друзів, старших братів чи сестер, рідше – до батьків та вчителів. На словесні образи або спроби здирництва діти можуть відповісти асиметрично – застосувати фізичне насильство, що більш притаманно хлопцям. З метою самооборони дівчата часом вдаються до непрямого насильства. За порівняної рівності сил (фізичних і моральних) насильство може припинитися, якщо кривдник переконається в тому, що не може залякати і деморалізувати жертву. Однак найчастіше насильство буває спрямоване на тих, хто не відповідає належним опором.

Постраждалі від насильства бояться і соромляться звертатися по допомогу до дорослих і спочатку намагаються захистити себе способом агресії у відповідь, що нерідко посилює їхні соціальні та психологічні труднощі. Насильство приховують з кількох причин: потерпілий не вірить, що вчителі або батьки зможуть допомогти, боїться ще більшого насильства після втручання дорослих, вважає ганебним «закладати» кривдників. Неможливість попросити про допомогу і зневіра, що вона буде надана, ще більше травмують потерпілого.

Дитину, котра постраждала від насильства, можна визначити за її ізольованістю від інших учнів, замкненістю, зниженням активності, лякливістю, прагненням уникати спілкування з оточуючими і друзями, відмовою розповісти про те, що відбувається.

Одним з найбільш серйозних наслідків насильства є високий ризик суїцидальної поведінки в постраждалих. Загалом самогубство – не надто поширене явище серед підлітків. Але для тих, хто стає жертвою булінгу, сексуального чи гендерного насильства, ризик самогубства зростає. У випадках постійного і жорстокого булінгу діти й підлітки можуть розглядати самогубство як звільнення від страждань, оскільки з плином часу і за відсутності підтримки та сторонньої допомоги вони поступово втрачають надію на позитивне вирішення проблеми. Їхня безнадія посилюється ірраціональним мисленням, і смерть здається єдиним способом позбавлення від постійного стану травми та супутніх почуттів безвиході, болю, самотності.

Особи, які зазнали насильства, можуть мати соматичні прояви та розлади здоров'я – часті головні болі та скарги на погане самопочуття під час навчання, порушення сну, болі в животі, поганий апетит, енурез. У постраждалих від насильства наслідки можуть проявлятися протягом багатьох років у вигляді посттравматичних стресових розладів, тривожності, занепокоєння, соціальної ізоляції, асоціальної поведінки.

Серйозною академічною проблемою є самоусунення постраждалих від навчального процесу. Жертви насильства спочатку можуть запізнюватися на уроки, потім у них з'являється прагнення пропустити урок або певний день тижня через страх піддатися нападам (наприклад, урок фізкультури, оскільки інциденти насильства часто відбуваються в роздягальнях). У результаті в таких дітей знижуються навчальна і пізнавальна мотивація та успішність, що в подальшому скорочує для них можливості продовження освіти після закінчення школи або училища.

НАСЛІДКИ ДЛЯ СВІДКІВ

Свідками насильства можуть бути здобувачі освіти, педагоги, допоміжний і технічний персонал закладу освіти та іноді батьки. Ставши свідком насильства, більшість дорослих, дітей і підлітків переживають відчуття безпорадності й почуття провини внаслідок власної бездіяльності чи неспроможності припинити те, що відбувається, а також страх опинитися на місці жертви. Багато свідків насильства не повідомляють про подію вчителям і не розповідають батькам, тому що сумніваються, що буде вжито дієвих заходів і гарантовано їхню безпеку. Крім того, для більшості дітей повідомлення про насильство порівнюється з визнанням власної слабкості, невмінням справлятися з труднощами, доносом, який не схвалюють однолітки та який загрожує відторгненням, покаранням, бойкотом.

Коли насильство не припиняється негайно і повторюється, у частини спостерігачів виникає бажання асоціювати себе із «силою» (кривдником), а не зі слабкістю (жертвою); вони знаходять різні виправдання, звинувачують в усьому жертву. Повторювані сцени насильства притупляють почуття жалю в очевидців, формують толерантність до агресії.

Такі переживання погіршують соціально-психологічний клімат у класі (групі), загалом у закладі освіти і негативно впливають на взаємини між здобувачами освіти, між учнями і педагогами. Атмосфера стає відчуженою і жорстокою. Без надання допомоги свідкам насильства викоринити його неможливо.

НАСЛІДКИ ДЛЯ КРИВДНИКА

Нерідко досвід «успішного» домінування у закладі освіти закріплюється у кривдників як єдино можливий спосіб завоювати бажаний статус у суспільстві. У такому випадку насильство стає способом комунікації кривдника з оточенням (у родині, з колегами на роботі) і в дорослому віці.

Прояви насильства часто супроводжують інші види проблемної поведінки – пропуски занять, куріння, вживання алкоголю, правопорушення. Однак не всім кривдникам притаманне таке поєднання, і, навпаки, далеко не всі діти й підлітки, у яких є подібні проблеми, стають ініціаторами насильства у школі.

У багатьох кривдників нижча успішність, деякі з них через свою агресивну поведінку можуть перебувати на обліку в поліції, а в разі серйозних правопорушень або важких наслідків своїх насильницьких дій для життя і здоров'я жертви – понести адміністративну або кримінальну відповідальність.

Якщо насильницькі дії здобувача освіти є відображенням домашнього насильства, кривдник ризикує зазнати фізичного покарання вдома, якщо про його поведінку поінформують батьків. Страх покарання може на певний час змусити дитину чи підлітка відмовитися від насильства, але не усуне причину агресивної поведінки.

1.9 НАСЛІДКИ ДЛЯ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Прояви насильства свідчать про наявні проблеми в закладі освіти. Там, де випадки насильства відбуваються часто, соціально-психологічна атмосфера є несприятливою, що веде до поширення й закріплення насильства. Стикаючись з насильством серед здобувачів освіти, деякі педагоги та керівники закладів займають позицію невтручання, вважаючи конфлікти в учнівських колективах нормальним і неминучим явищем, необхідним для виховання характеру, життєстійкості, уміння відстоювати свої погляди, постояти за себе і бути готовими до труднощів у дорослому житті. Потурання «малому» насильству, зазвичай, призводить до його переродження у булінг не тільки слабких і непопулярних учнів, а й учителів.

Аналогічна ситуація складається і в тому випадку, коли в закладі освіти керівництво є авторитарним – прагне жорстко контролювати всі аспекти життя закладу. Такий контроль тримає педагогічний та учнівський колектив у напрузі і не позбавляє від насильства,

а навпаки, сприяє формуванню в учнів моделі агресивної поведінки, спрямованої на однолітків і педагогів.

Керівництво та вчителі закладів освіти, не справляючись з насильством як у першому, так і другому випадку, часто делегують відповідальність за підтримання видимості порядку самим ініціаторам насильства, піклуючись, щоб інформація про те, що відбувається в школі або училищі, не стала відомою у вищих інстанціях.

Діти спостерігають за вчителями, які нічого не роблять для припинення насильства, і сприймають дорослих як людей, які не контролюють ситуацію, а тому не мають ресурсів для захисту та підтримки потерпілих. Не отримуючи підтримки ні з боку дорослих, ані з боку однолітків, діти, які зазнають насильства, починають пропускати заняття, переходять до іншого закладу або зовсім кидають навчання. При цьому всі здобувачі освіти відчують наслідки неблагополучної ситуації у закладі: вони не можуть повною мірою концентруватися на навчальному процесі, оскільки не почуваються в безпеці; у них переважають пригнічений настрій, песимізм, інертність, антипатія і нетерпимість один до одного і працівників закладу, який вони сприймають вороже.

Насильство також негативно позначається на викладачах та інших співробітниках. У закладах освіти з авторитарним керівництвом об'єктом утисків і приниження стають самі вчителі, допоміжний і технічний персонал. Нездорові стосунки в педагогічному колективі переносяться до учнівського середовища.

Неспроможність або небажання закладу освіти впоратися з проявами насильства – шлях до конфліктів з батьками та їх відчуження. Вони перестають відвідувати батьківські збори, брати участь у житті закладу, переводять потерпілу дитину або кривдника до іншого закладу освіти.

Численні негативні наслідки насильства в закладі освіти для всіх залучених сторін вимагають ретельно спланованих і рішучих дій для його подолання.

ЗАГАЛЬНОШКІЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ

розділ 2. ЗАГАЛЬНОШКІЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ

2.1 МОДЕЛЬ ЗДОРОВОЇ ШКОЛИ

Сучасна школа має надати знання і допомогти розвинути вміння та навички, необхідні для здорового та продуктивного життя як у дитячому та юнацькому, так і в дорослому віці. Тому, разом з навчанням і вихованням, формування здоров'язберезувальної компетентності – одне з головних завдань закладу освіти. Щоб сприяти здоровій та безпечній поведінці здобувачів освіти, заклад має створити умови, сприятливі для навчання, успішної соціалізації і гармонійного розвитку дітей та підлітків, а також гарантувати й підтримувати безпечні умови для всіх учасників освітнього процесу.

У рамках освітнього компонента проєкту ВООЗ-МОЗ «Неінфекційні захворювання: профілактика та зміцнення здоров'я в Україні»²² (2016–2019), як внесок у реалізацію Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних Цілей сталого розвитку²³ розроблена Модель здорової школи. Збереження психічного здоров'я та благополуччя дітей і підлітків є одним з пріоритетів Національного плану. Модель здорової школи ілюструє загальношкільний підхід до збереження та зміцнення здоров'я у закладах загальної середньої освіти, відповідає ключовим принципам національної концепції «Нова українська школа», підтримує розвиток нової освітньої галузі «Соціальна та здоров'язбережна освіта» і враховує рекомендації ВООЗ, ЮНІСЕФ, а також загальношкільний підхід²⁴, рекомендований Центрами з контролю та профілактики захворювань США для міжсекторальної співпраці освітян, медичних працівників, дітей, батьків і громади для формування здорового та безпечного середовища у закладах освіти.

-
- 22 Нова українська школа: простір здоров'я. Збереження та зміцнення здоров'я у закладах загальної середньої освіти. Результати освітнього компоненту Проєкту МОЗ-ВООЗ «Неінфекційні захворювання: профілактика та зміцнення здоров'я в Україні», 2019.
- 23 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 р. № 530-р «Про затвердження Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку».
- 24 Whole School, Whole Community, Whole Child model, Center for Disease Control and Prevention (CDC) <https://www.cdc.gov/healthyschools/wsccl/index.htm>

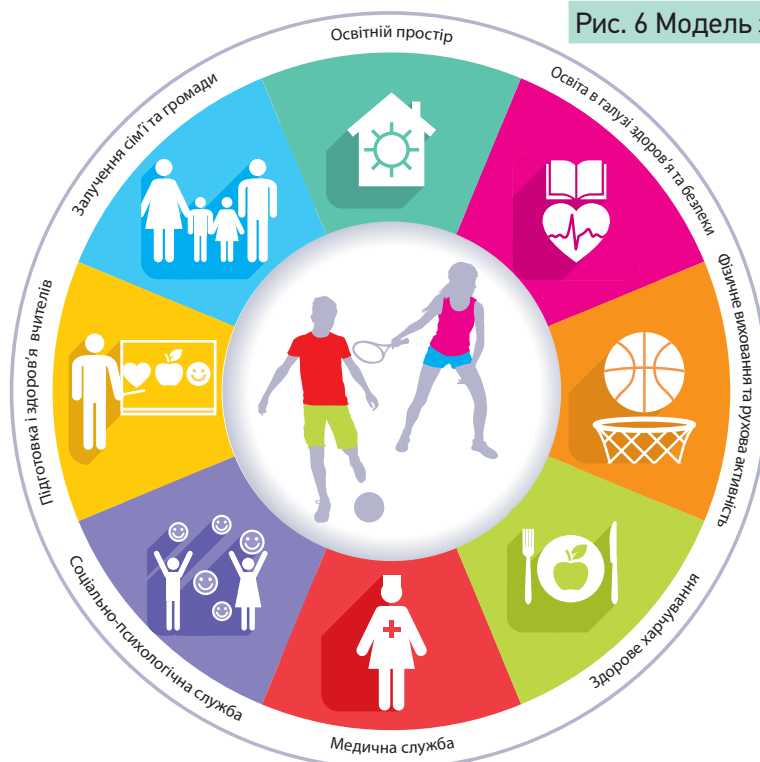

Рис. 6 Модель здорової школи

Модель здорової школи також відповідає стратегічним цілям Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі²⁵. Запропонована модель є дитиноцентричною, відображає взаємозв'язок навчання та здоров'я, вказує на взаємодію закладу освіти з громадою. Модель поєднує вісім ключових компонентів та передбачає узгоджені дії всіх працівників закладу освіти задля створення безпечного і сприятливого для здоров'я середовища.

Зважаючи на різноманітність чинників, які можуть спричинити насильство, кожен заклад освіти має розробити комплексний підхід та систему заходів для профілактики і протидії цьому явищу. Попередження насильства та булінгу має бути наскрізною темою в усіх складових Моделі здорової школи: освітнього простору, освіти в галузі здоров'я і безпеки, фізичного виховання, системи шкільного харчування, медичної служби, соціально-психологічної служби, підготовки та здоров'я вчителів, а також взаємодії закладу освіти з сім'єю та громадою. Модель здорової школи передбачає взаємодію всіх працівників закладу та учасників освітнього процесу для створення здорового і вільного від насильства освітнього середовища.

25

Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 120 «Про національну стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі». режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1952020-33789>

2.2. УПРАВЛІНСЬКІ ТА ПРОСВІТНИЦЬКІ РІШЕННЯ ДЛЯ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА ТА БУЛІНГУ

Комплексний загальношкільний підхід до попередження та протидії насильству має поєднувати необхідні управлінські та просвітницькі рішення.

УПРАВЛІНСЬКІ РІШЕННЯ

- Заходи щодо безпеки приміщень і території закладу освіти.
- Аналіз психологічного клімату закладу освіти.
- Розробка та ухвалення загальношкільної політики з попередження насильства та булінгу – документа, який відображає спільну позицію учасників освітнього процесу щодо проблеми насильства.
- Розробка та ухвалення внутрішніх нормативних документів, правил поведінки, посадових інструкцій, алгоритмів дій, механізмів повідомлення про випадок насильства, призначення відповідальних за попередження, виявлення та реагування на випадки насильства.
- Залучення психологічної служби школи для ефективної роботи з попередження та виявлення випадків насильства, розв'язання конфліктів мирним шляхом.
- Визначення партнерських державних установ і громадських організацій, механізмів взаємодії з ними для надання допомоги тим, хто постраждав від насильства, кривдникам та свідкам.
- Моніторинг рівня безпеки, комфортності та інклюзивності закладу освіти.

ПРОСВІТНИЦЬКІ РІШЕННЯ

- Включення до навчального плану тем поваги та дотримання прав людини, загальнолюдських цінностей, рівності та недискримінації.
- Реалізація просвітницьких, профілактичних заходів, які сприяють розвитку особистості та моральному становленню здобувачів освіти, духу співробітництва та партнерства, взаємоповаги, навичок ефективного спілкування, критичного мислення, ненасильницького вирішення конфліктів, самозахисту, асертивної поведінки, управління емоціями та подолання стресових ситуацій.
- Професійна підготовка і навчання педагогічних та інших працівників закладу освіти принципів позитивного виховання та підтримки дисципліни ненасильницькими методами, способів попередження агресивної поведінки та проявів насильства, стратегій безпечної поведінки.
- Інформування батьків про проблему насильства та підтримка батьків тих здобувачів освіти, які зазнали знущань і насильства.

Рис. 7 Складові формування безпечного та доброзичливого освітнього середовища

Комплекс заходів щодо попередження насильства в кожному конкретному закладі освіти має враховувати його специфіку, поточну ситуацію, основні проблеми, можливості та наявні ресурси для їх вирішення. Тоді це допоможе створити освітній простір, у якому зменшиться вірогідність проявів насильства та підвищиться здатність колективу ефективно запобігати конфліктним ситуаціям і реагувати на них.

2.3. ПОЛІТИКА ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ Й ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ

Ефективна протидія насильству в закладі освіти починається з розробки та прийняття внутрішнього нормативного документа, який регулює політику закладу щодо насильства. Така загальношкільна політика має визначати спільне розуміння керівництвом, працівниками, здобувачами освіти та їхніми батьками явища насильства, видів і форм, та відображати їхню готовність протистояти будь-яким проявам насильства. Зразок структури документа «Політика закладу освіти щодо попередження і протидії насильству» наведено у [Додатку 4.3.](#)

Документ має базуватися на нормах і вимогах національного законодавства: Указ Президента України №195/2020 «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового

освітнього середовища у новій українській школі», Кодекс України про адміністративні правопорушення, закони України «Про охорону дитинства», «Про запобігання і протидію домашньому насильству», «Про освіту», рекомендації Міністерства освіти і науки України, а також трансформувати їхні ключові положення в конкретні правила поведінки й алгоритми дій щодо профілактики та реагування на випадки насильства для всіх учасників освітнього процесу.

Якщо колектив школи не має чіткої спільної позиції щодо проблеми насильства і алгоритмів дій для його попередження і протидії, існує ризик, що кожен учасник освітнього процесу, стикнувшись з проявами насильства чи булінгу, буде діяти (або не діяти) відповідно до своїх уявлень та переконань. Тому такий документ необхідно розробляти колегіально, за участю представників адміністрації, учителів, фахівців шкільної психологічної служби, здобувачів освіти та представників батьківського колективу.

Роботу над створенням політики доцільно розпочати з вивчення соціально-психологічного клімату у школі та обговорення отриманих результатів всім колективом. Якщо немає можливості провести таке дослідження у масштабах всієї школи, можна опитати здобувачів освіти, батьків та вчителів тих класів, де найчастіше виникають серйозні порушення дисципліни, конфліктні ситуації та випадки насильства. Рекомендації з вивчення соціально-психологічного клімату в закладі освіти з метою протидії насильству та булінгу наведено у [Додатку 4.1](#).

Проект документа необхідно представити на загальне обговорення, щоб дійти спільного розуміння проблеми насильства та ролі кожного у її вирішенні. Узгоджений документ затверджують на загальних зборах та інформують про його зміст усіх учасників освітнього процесу.

Основні положення мають бути відображені у статуті закладу освіти, правилах внутрішнього розпорядку, правилах поведінки всіх учасників освітнього процесу, посадових інструкціях учителів, класних керівників, практичних психологів, соціальних педагогів, вихователів, допоміжного та технічного персоналу.

2.4. СТАТУТ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Згідно із законом України «Про загальну середню освіту» заклад загальної середньої освіти діє на підставі статуту, який затверджується засновником або уповноваженим ним органом й окреслює основні положення, що регулюють його діяльність відповідно до законодавства України. Розділи статуту мають містити положення про неприпустимість насильства та дискримінації у стосунках між усіма учасниками освітнього процесу, їхні права, обов'язки та дії у випадку насильства. Зі статутом необхідно ознайомити всіх працівників, здобувачів

освіти та їхніх батьків. Заклад освіти має забезпечити відкритий доступ до статуту на своєму веб-сайті, а у разі його відсутності – на веб-сайті свого засновника.²⁶

2.5. ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

Якщо статут визначає лише основні права та обов'язки учасників освітнього процесу та заборонені дії у школі, правила поведінки детально описують вимоги до поведінки та дотримання встановлених норм і правил особистої безпеки та взаємодії на уроках, перервах, під час спортивних, творчих заходів у різних приміщеннях (класах, коридорах, їдальні, бібліотеці, майстернях, актовій і спортивній залах тощо), на спортивному майданчику, під час чергування, на екскурсіях та інших заходах. З правилами поведінки мають бути ознайомлені всі учасники освітнього процесу.

Правила поведінки повинні не тільки закріплювати неприпустимість насильства та дискримінації, але й доступно і зрозуміло для здобувачів освіти різного віку пояснювати, що є насильством і дискримінацією, якими є їхні прояви та можливі наслідки. У правилах також зазначають заходи, які будуть вжиті до порушників. Також пояснюють, кому і як учні можуть повідомляти про здійснені випадки або загрозу насильства, до кого вони можуть звернутися по допомогу для вирішення конфліктних ситуацій. Правила поведінки для здобувачів освіти необхідно розробляти за їхньої участі. Колективна робота сприяє розвитку відчуття залученості, досягненню загальної згоди та відповідальності кожного за їхнє дотримання.

У правилах внутрішнього трудового розпорядку для працівників закладів освіти вказуються норми педагогічної та трудової етики, заходи, які будуть вжиті керівництвом закладу освіти щодо працівників, котрі допускають неухважність, дискримінацію, загрози, знущання, фізичне та психологічне насильство щодо здобувачів освіти або своїх колег, а також заходи захисту працівників, які зазнали знущання або насильства зі сторони учнів. Правила визначають дії працівників у ситуації, коли вони дізнаються про реальні або ймовірні випадки насильства в закладі освіти чи стають його свідками.

У правилах також зазначають ті види порушення дисципліни та правопорушення, які є поза межами компетенції закладу освіти (наприклад, носіння та застосування зброї, загроза фізичної сили, сексуальне насильство, крадіжка, пограбування, зберігання та розповсюдження наркотиків), і про які керівництво закладу освіти зобов'язане повідомити у правоохоронні та вищі органи управління освітою.

2.6. ПЛАН ЗАХОДІВ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА

Коли сформовано пакет внутрішніх нормативних документів, що регулюють дії та відповідальність усіх учасників освітнього процесу для запобігання та реагування на випадки насильства і знущань, адміністрація та педагогічний колектив мають визначити перелік і першочерговість заходів щодо профілактики насильства та булінгу. На основі цього розробляють план заходів із зазначенням відповідальних осіб, термінів виконання. Зразок плану заходів щодо запобігання насильства та булінгу у закладі освіти наведено у Додатку 4.4.

2.7. ВЗАЄМОДІЯ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ З ІНШИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ ТА УСТАНОВАМИ

Для запобігання і протидії насильству та булінгу заклад освіти має координувати свою діяльність зі службами у справах дітей, підрозділами органів Національної поліції України, органами опіки і піклування, громадськими організаціями.

Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства вимагає від закладу освіти як внутрішньосистемної, так і міжвідомчої взаємодії.

Умовно таку взаємодію можна розділити на кілька рівнів:

1. Внутрішньовідомча взаємодія: з вищими органами управління освітою (районними/міськими/обласними), службою освітнього омбудсмена, іншими закладами освіти, звідки і до яких переходять діти, інклюзивно-ресурсними центрами тощо.
2. Міжвідомча взаємодія: з правоохоронними органами (поліція, ювенальна превенція), органами та закладами соціального захисту (служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), органами та закладами охорони здоров'я (дитячими поліклініками, клініками, дружніми до молоді).
3. Територіально-адміністративна взаємодія: з органами місцевого самоврядування.
4. Громадська взаємодія: з громадськими організаціями, які працюють в сфері захисту прав дітей, протидії насильству, підтримують постраждалих, надають психологічну допомогу тощо.

Рис. 8. Загальна схема міжвідомчої та внутрішньовідомчої взаємодії для попередження і протидії насильству в закладах освіти

Суб'єкти взаємодії освітнього закладу
з метою запобігання і реагування на випадки насильства

2.8. НАВЧАННЯ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ТА ВЧИТЕЛІВ

Органи управління у сфері освіти повинні включити до освітніх програм теми із запобігання та протидії домашньому насильству і булінгу, забезпечити підвищення кваліфікації педагогічних працівників, надати методичну підтримку закладам освіти з питань запобігання та протидії домашньому насильству і булінгу²⁷. Для ефективної протидії таким явищам педагогічні та інші працівники закладу освіти мають володіти інформацією про насильство в освітньому середовищі, знати його причини, форми прояву та наслідки, а також усвідомлювати свою роль і ступінь відповідальності у вирішенні проблеми насильства.

Для цього необхідно мати відповідні інструменти: посадові інструкції, алгоритми дій, технології: від виявлення і реєстрації – до надання допомоги всім учасникам випадку

27

Лист МОН України № 790 від 29.12.2018 р. «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу».

насильства. Крім того, важливо, щоб у педагогічному колективі разом з керівництвом закладу освіти були сформовані культура безконфліктної поведінки, навички конструктивного спілкування зі здобувачами освіти та колегами, мотивація не залишати без уваги прояви насильства, негайно втручатися з метою його припинення і надання допомоги залученим сторонам.

Формування професійної готовності до такої діяльності забезпечує спеціальна підготовка майбутніх вчителів у закладах вищої освіти, а також через систему перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників освіти. Учителі та керівники закладів освіти можуть пройти спеціальний курс щодо запобігання насильству, булінгу та дискримінації, вивчити ці теми в рамках інших курсів у форматі окремих тематичних модулів або скористатися можливостями навчання онлайн.

Разом з керівниками закладів освіти та педагогічними працівниками (вчителями, психологами та соціальними педагогами), необхідно забезпечити підготовку та інструктаж з питань профілактики насильства для технічних співробітників і допоміжного персоналу закладу освіти.

В умовах безперервного освітнього процесу для всіх співробітників закладу освіти доцільно проводити короткі одноденні (4–6-годинні) семінари-практикуми, завдяки яким адміністрація закладу, педагоги та інші працівники зможуть:

- отримати загальне уявлення про насильство в освітньому середовищі, його масштаби, види і форми прояву;
- довідатися про причини і чинники насильства, особистісні характеристики учасників насильства (потерпілих, кривдників, свідків), ознаки, за якими можна розпізнати постраждалих від насильства і кривдників;
- дізнатися про наслідки насильства для його учасників та освітнього закладу загалом;
- ознайомитися із заходами профілактики та діями для припинення насильства, інформування керівництва закладу освіти і надання допомоги всім особам, залученим у конфлікт;
- оволодіти практикою розробки заходів з профілактики та реагування на випадки насильства, у тому числі проведення аналізу ситуації в закладі освіти, вироблення політики установи щодо насильства, правил поведінки, посадових інструкцій і алгоритмів дій для всіх учасників освітнього процесу.

До початку навчання за допомогою анкетування бажано визначити рівень поінформованості його учасників про проблему насильства, щоб після семінарів оцінити результати (ефективність) проведеного навчання, а також спланувати подальші дії.

Зразки програм навчальних семінарів для керівників, педагогів та інших працівників закладів освіти наведено у [Додатку 4.5](#). У навчанні керівників проблема запобігання насильству розкривається з управлінської точки зору, основну увагу потрібно приділити

організаційним заходам і діям директора та адміністрації закладу з профілактики та реагування на насильство. Програма навчання співробітників має на меті розкрити їхню роль у попередженні насильства щодо здобувачів освіти, надання допомоги учасникам конфліктної ситуації.

Щоб навчання було цікавим та ефективним, доцільно:

- залучити до проведення семінарів спеціально підготовлених тренерів або педагогів, котрі пройшли навчання з питань запобігання насильству і мають відповідний досвід роботи;
- вибрати відповідне місце для занять – навчальний клас або іншу аудиторію на 20–25 осіб, оснащену необхідним обладнанням;
- узгодити список учасників семінару з керівництвом закладу освіти і заздалегідь пояснити його мету, завдання, актуальність, щоб мотивувати до активної і зацікавленої участі;
- розглядати учасників семінару як експертів, що володіють знаннями і навичками, якими вони можуть поділитися один з одним під час занять;
- застосовувати інтерактивні методи навчання;
- приділяти достатньо часу вступним вправами на початку семінару (для занурення учасників у колективну взаємодію) і підбиттю підсумків спільної роботи наприкінці заходу;
- поширювати серед учасників інформаційні роздавальні і наочні матеріали (електронні презентації, відеоролики тощо), з якими вони зможуть ознайомитись як під час семінару, так і самостійно.

Навчання керівників і педагогів з проблематики насильства не обмежується проведенням лише одного семінару чи тренінгу. Це має бути системна робота з урахуванням ситуації у закладі освіти. Підвищення компетенцій співробітників з питань профілактики насильства, залучення до їх обговорення може здійснюватися не тільки в рамках спеціально організованих навчальних занять, а й під час проведення робочих нарад, засідань педагогічної ради, розгляду конкретних випадків й аналізу ефективності вжитих заходів.

2.9. ІНФОРМУВАННЯ БАТЬКІВ

На формування особистості дитини і розвиток її соціальних навичок, у тому числі навичок адаптації до колективу однолітків і поведінки в закладі освіти, значною мірою впливає поведінка батьків, їхній стиль виховання, ставлення до дитини та інших людей. Попри доступність численних джерел інформації про виховання дітей (книг, тематичних журналів, окремих публікацій та спеціальних сайтів в Інтернеті), багато батьків не мають чіткого уявлення про те, як навчити свою дитину ефективно спілкуватися з однолітками та дорослими, вирішувати конфліктні ситуації, долати невдачі, бути впевненою у своїх силах й успішною в досягненні цілей. Педагогічний колектив може надавати їм цінну підтримку, навчати й консультувати батьків щодо виховання дітей без застосування насильства

і розвитку в них особистісних і соціальних (життєвих) навичок задля профілактики насильницької або віктимної поведінки.

Найпоширенішою формою взаємодії закладу освіти з батьківською спільнотою є батьківські збори, де, окрім поведінки учнів, їхніх досягнень і прогалин у навчанні, учителі можуть обговорити різні питання, пов'язані з вихованням дітей, проявом насильства в сім'ї, закладі освіти та як цього не допустити, своєчасно виявити симптоми неблагополуччя і надати допомогу як постраждалим (для подолання наслідків насильства), так і кривдникам (для зміни поведінки). Класний керівник може запросити на батьківські збори психолога, соціального педагога, уповноваженого з прав дитини, представників адміністрації та керівника закладу освіти. Орієнтовна тематика для обговорення на батьківських зборах наведена в Додатку 4.6.

Доцільно використовувати й інші форми роботи з батьками. Серед них: батьківсько-вчительська конференція, сімейний клуб, конференція батьків (матерів), тренінги з проблем виховання дітей, спільні творчі та спортивні заходи (свята, фестивалі, походи, спортивні змагання) тощо.

Педагоги та практичні психологи можуть застосовувати й індивідуальні форми спілкування з батьками, такі як консультація, бесіда, телефонна розмова, відвідування сім'ї, спільна зустріч з батьками та фахівцями.

На допомогу батькам корисно підготувати інформаційні матеріали, наприклад:

- тематичну бібліотеку книг, посібників, відеофільмів, нормативних документів освітнього закладу з питань профілактики насильства;
- пам'ятки з безконфліктного спілкування з дітьми, визначення ознак насильства і знущань над дитиною та її агресивної поведінки;
- буклети з алгоритмами дій у разі порушення прав дитини або вчинення насильства щодо неї в закладі освіти і контактними даними організацій, куди можна звернутися по допомогу.

2.10. ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА ЗІ ЗДОБУВАЧАМИ ОСВІТИ

Одним з важливих заходів профілактики насильства в освітньому середовищі є формування у здобувачів освіти умінь і навичок розвитку та підтримки здорових міжособистісних стосунків. Для цього до навчального плану закладу освіти необхідно включити тренінгові програми і просвітницькі заходи, завдяки яким діти набуватимуть навичок управління своєю поведінкою, шанобливого ставлення до однолітків і дорослих, конструктивного вирішення конфліктів, розпізнавання маніпуляцій і опору негативному впливу, самостійного прийняття рішень. У рамках таких програм слід обговорювати питання, пов'язані

із сексуальним і репродуктивним здоров'ям та поведінкою. Подібні програми допомагають дітям засвоювати загальнолюдські цінності, вчитися поважати права і гідність людини, її самобутність, ґендерну рівність, підвищувати самоповагу і зміцнювати самооцінку.

Під час розробки тренінгових програм потрібно:

- залучати фахівців у сфері дитячої психології, педагогіки та права;
- проаналізувати реальні потреби здобувачів освіти в інформації, їх вікові особливості і когнітивні можливості;
- передбачити ключові пізнавальні, соціально-психологічні та індивідуально-особистісні чинники змін поведінки.

У програмах необхідно:

- використовувати ціннісно-мотиваційний підхід, щоб актуалізувати у здобувачів освіти важливість здорових міжособистісних взаємин без насильства та дискримінації;
- ураховувати вплив навколишнього соціального середовища, поширені в суспільстві стереотипи, соціокультурні особливості та національні традиції, наявні моделі поведінки дорослих, дітей і підлітків;
- застосовувати інтерактивні методи навчання;
- активно залучати учнів-хлопчиків до обговорення для зміни ґендерних стереотипів і норм, що підсилюють ґендерне насильство як щодо дівчаток (жінок), так і щодо хлопчиків (чоловіків);
- розглядати приклади ситуацій, пов'язаних з проявом насильства, способи попередження таких ситуацій і виходу з них;
- зважати на рівень професійної підготовки педагогів і ресурсні можливості закладу освіти.

Навчати дітей протидії насильству можуть практичні психологи або педагоги, що пройшли відповідне навчання, і не лише мають навички ефективної комунікації, але й готові обговорювати з учнями різні, у тому числі делікатні теми, пов'язані з міжособистісними, ґендерними та сексуальними стосунками. Фахівці повинні бути забезпечені відповідними методичними, навчальними та інформаційними матеріалами.

Під час проведення навчальних (тренінгових) занять, необхідно створити психологічно комфортну і безпечну атмосферу, щоб зміст обговорення, висловлювань був особистісно прийнятним, цінним для кожного з учасників. Це досягається за допомогою методів навчання, у яких педагог є модератором, і, не пропонуючи готових рішень та оцінок, спонукає до самостійного визначення свого ставлення до різних життєвих ситуацій і вибудовування моделі здорової поведінки.

2.11. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І ДІЇ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Важливо, щоб усі працівники закладу освіти – директор, заступник директора, учитель, психолог, медичний працівник, технічний персонал та інші – розуміли ступінь відповідальності за допущення насильницьких дій, а в разі зіткнення з насильством або спробою його здійснення іншою особою – знали, як діяти, щоб припинити насильство.

Для цього в посадових інструкціях кожного співробітника, залежно від його компетенцій і повноважень, або в окремих нормативних актах (наказ, розпорядження) зазначають функції і можливі дії щодо запобігання насильству і реагування на його випадки.

За застосування щодо здобувачів освіти самим керівником, педагогом чи іншим співробітником закладу освіти дій, пов'язаних з фізичним та/або психологічним насильством, керівник або співробітник може бути звільнений із займаної посади.

Згідно зі статтею 54 Закону України «Про освіту» педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані:

- захищати здобувачів освіти від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам;
- повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, котрих залучають до освітнього процесу, свідком якого вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб, вживати невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).

Директор закладу освіти

Директор закладу освіти несе персональну відповідальність за життя і здоров'я, дотримання прав і свобод здобувачів освіти та працівників. Відповідно до статті 26 Закону України «Про освіту», керівник закладу освіти забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), зокрема:

- розробляє, затверджує та оприлюднює план заходів, спрямованих на запобігання та протидію насильству й булінгу в закладі освіти;
- розглядає заяви про випадки булінгу здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає рішення про проведення розслідування;

- скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживає відповідних заходів реагування;
- забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування);
- повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службі у справах дітей про випадки булінгу в закладі освіти;
- інформує батьків здобувачів освіти та організовує взаємодію з органами управління освітою, закладами охорони здоров'я, соціальної допомоги, психологічними службами для протидії насильству та надання допомоги потерпілим.

Заступник директора, відповідальний за профілактику та протидію насильству:

- організовує та контролює освітній та виховний процеси без дискримінації, пропаганди насильства чи агресії;
- створює умови для навчання всіх співробітників закладу освіти щодо профілактики насильства і навичок його виявлення, запобігання і надання допомоги учасникам конфлікту;
- організовує розгляд випадків насильства та надання допомоги; моніторинг навчання, поведінки і соціалізації здобувачів освіти з особливими освітніми потребами та інших учнів, котрі через особистісні, сімейні, соціальні та інші чинники мають високий ризик зазнати насильства і дискримінації;
- підтримує зв'язок з батьками здобувачів освіти, у тому числі через батьківський комітет та класних керівників.

Учитель / класний керівник:

- використовує методи позитивної педагогіки, засоби та форми навчання і виховання відповідно до вікових, гендерних, психологічних і фізичних особливостей учнів;
- неухильно дотримується правил внутрішнього трудового розпорядку, етичних норм у спілкуванні зі здобувачами освіти, батьками, колегами, керівництвом, однаково ставиться до всіх учнів, не допускає дискримінаційних дій;
- формує в учнів навички міжособистісного спілкування, уміння домовлятися і вирішувати конфлікти мирним шляхом;

- здійснює постійний нагляд за колективом класу (групи) для раннього виявлення міжособистісних конфліктів, формування угруповань, ізоляції та цькування замкнених, емоційно нестабільних здобувачів освіти, у тому числі з особливими освітніми потребами, особливостями розвитку і поведінки, для своєчасного надання допомоги й підтримки;
- не залишає без уваги повідомлення про випадки насильства, спиняє агресивну поведінку, своєчасно обговорює з батьками проблеми в поведінці учнів і спільні дії щодо їх подолання.

Практичний психолог, соціальний педагог, так само як і всі інші співробітники закладу освіти, у випадку насильства діють відповідно до порядку і алгоритмів дій, встановлених у закладі освіти; беруть участь у розборі випадків, надають психологічну, соціальну та іншу допомогу учасникам конфліктної ситуації, дотримуються конфіденційності і зберігають у таємниці всі особисті відомості про учасників конфлікту.

Уповноважений з прав дитини (за наявності в закладі освіти)

Уповноваженого з прав дитини обирають на загальних зборах закладу освіти з числа вчителів, практичних психологів, соціальних педагогів або батьків здобувачів освіти. Уповноважений працює на громадських засадах з метою профілактики порушень прав і відновлення порушених прав учасників освітнього процесу:

- сприяє формуванню правової культури і правової свідомості, здійснює роз'яснювальну роботу серед керівництва і працівників закладу освіти, здобувачів освіти та батьків з питань дотримання їхніх прав, неприпустимості насильства і дискримінації, відповідальності за вчинення насильницьких дій та бездіяльності щодо їх запобігання і припинення;
- забезпечує незалежний контроль, приймає і розглядає скарги та заяви здобувачів освіти, їхніх батьків, працівників закладу, що пов'язані з актами насильства і дискримінації та конфліктними ситуаціями;
- ініціює розслідування випадків насильства, стежить за дотриманням прав залучених сторін; проводить переговори з їх учасниками, сприяє примиренню сторін та відновленню порушених прав;
- за потреби залучає до розв'язання проблемної ситуації адміністрацію закладу освіти, вищі органи управління освітою, органи опіки та піклування, правоохоронні органи, правозахисні організації.

Допоміжний персонал

Медичний працівник, бібліотекар, працівники шкільної їдальні, гардероба, лаборанти, секретар у своїй повсякденній роботі спостерігають за неформальними стосунками між здобувачами освіти, проявами домінування старших над молодшими, сильних над слабшими, можуть ставати свідками бійок, знущань.

Задля протидії насильству така категорія працівників:

- має стежити за тим, щоб до будівлі закладу освіти та на його територію не потрапляли сторонні особи, а учні не залишали заклад до закінчення занять;
- наглядати за учнями у вестибюлі, гардеробі, коридорах школи і повідомляти класному керівнику, відповідальному заступнику директора про випадки насильства, а також про поведінку дітей, що дозволяє запідозрити вчинення ними або щодо них насильницьких дій;
- спостерігати за поведінкою дорослих – педагогів, співробітників, батьків, і в разі вчинення ними насильницьких дій, негайно повідомляти про це керівництву закладу освіти;
- припиняти конфлікти;
- у випадку загрози життю і здоров'ю здобувачів освіти, надавати домедичну допомогу, викликати швидку медичну допомогу.

Технічний персонал

Профілактиці та протидії насильству також має сприяти технічний персонал – прибиральники, двірник, електрик, слюсар, водій шкільного автобуса та інші. Ці працівники:

- не повинні допускати здобувачів освіти у технічні приміщення (підвали, комори, бойлерні, гаражі) та інші «затишні» місця (під сходові клітини, тамбури, віддалені ділянки території закладу освіти), де можуть відбутися насильницькі дії;
- виявивши учнів у таких місцях, мають з'ясувати, з якою метою вони там, і стежити, щоб вийшли звідти;
- під час прибирання й технічного обслуговування туалетних кімнат, душових і спортивних роздягалень звертають увагу на поведінку здобувачів освіти і, за підозри на вчинення насильницьких дій, негайно повідомляють черговому вчителю або адміністратору.

Водієві шкільного автобуса (наприклад, в об'єднаних територіальних громадах) під час перевезення здобувачів освіти потрібно спостерігати за пасажирами, звертати увагу на їхню поведінку під час посадки та висадки, інформувати адміністрацію закладу освіти про події та факти, що дозволяють підозрювати вчинення насильницьких дій.

Ставши свідками бійки або іншої конфліктної ситуації, що супроводжується насильством, допоміжний та технічний персонал має діяти відповідно до порядку, визначеного у відповідних документах закладу освіти.

РЕАЛІЗАЦІЯ
ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ,
ВИЯВЛЕННЯ Й РЕАГУВАННЯ
НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА,
НАДАННЯ ДОПОМОГИ
УЧАСНИКАМ КОНФЛІКТНОЇ
СИТУАЦІЇ

розділ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ, ВИЯВЛЕННЯ І РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА, НАДАННЯ ДОПОМОГИ УЧАСНИКАМ КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ

3.1 ЗАХОДИ БЕЗПЕКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Територія і приміщення закладу освіти мають знаходитися під організованим наглядом. Огорожа, контроль та нагляд за всіма входами на територію і приміщення усувають можливість потрапляння у заклад освіти сторонніх осіб. Для цього встановлюють пост охорони, кнопку тривожної сигналізації, відеонагляд за територією, спортивним майданчиком і спортивним залом, коридорами, сходами, їдальнею, роздягальнями та гардеробами, іншими віддаленими або маловідвідуваними місцями. Особливий контроль необхідно здійснювати там, де найчастіше трапляються випадки насильства: роздягальні, туалетні кімнати, технічні приміщення. Туалети мають бути оснащені індивідуальними кабінками для дотримання приватності, безпечного і комфортного особистого простору.

Нагляд за ситуацією у приміщеннях і на території навчального закладу повинні здійснювати відповідальні працівники закладу освіти. Учні старших класів можна залучати до чергування у школі тільки під наглядом чергового викладача чи адміністратора. Перед чергуванням з ними потрібно провести інструктаж про порядок дій і дотримання особистої безпеки в разі виникнення конфліктних ситуацій.

Варто взяти до уваги, що кривдники, їхні прихильники та інші здобувачі освіти можуть негативно ставитися до чергових, які повідомляють про випадки насильства. Черговим можуть погрожувати або вчиняти щодо них насильницькі дії. Тому учням необхідно пояснити, що повідомляють про випадок насильства, насамперед, в інтересах учасників конфліктної ситуації, у тому числі кривдника, для припинення насильства, збереження життя і здоров'я, попередження правопорушень, які ведуть до адміністративного чи кримінального покарання. Крім того, під час розгляду випадку насильства та його обговорення зі здобувачами освіти працівники школи не повинні згадувати чергових учнів (так само, як і будь-кого) як тих, хто повідомив про подію.

3.2. ПІДТРИМКА ПОЗИТИВНОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ У КЛАСІ

Позитивний соціально-психологічний клімат у класі – заслуга класного керівника та ознака довірливих стосунків як між учителем та здобувачами освіти, так і серед учнів. У дружньому, згуртованому колективі, де вчитель з повагою ставиться до кожного учня, підтримує конструктивні стосунки з іншими викладачами і неагресивно, але рішуче припиняє будь-які спроби насильства і знущань, такі випадки трапляються рідко.

Кожен викладач має своїм особистим прикладом демонструвати негативне ставлення до насильства в будь-яких його проявах, поводити себе так, щоб підтримувати у класі здорові стосунки.

ПОРАДИ ВЧИТЕЛЮ ЗІ СТВОРЕННЯ І ПІДТРИМКИ ПОЗИТИВНОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ У КЛАСІ:²⁸

- використовуйте позитивний підхід, у міру можливості формулюйте правила поведінки і вимоги до здобувачів освіти «як треба», а не як «не треба» робити. Демонструйте схвалення конструктивної поведінки учнів зоровим контактом, кивком голови або посмішкою;
- залучайте учнів до різних спільних справ, щоб кожен відчував свою причетність до вирішення загальних завдань: підготовки заходів, чергування, організації екскурсій, толоки, проведення акцій тощо. Заохочуйте участь сором'язливих і боязких дітей та підлітків. Давайте їм завдання, у яких вони зможуть реалізувати себе у найкращий спосіб. Підтримуйте бажання допомагати один одному у виконанні домашнього завдання, підготовці до контрольної роботи, тренуванні спортивних навичок;
- акцентуйте на важливості і цінності різноманіття (культурного, національного, релігійного), а також здібностей, умінь, смаків, уподобань, фізичних та інтелектуальних можливостей. Підкреслюйте, що всі люди в цілому і учні конкретного класу зокрема чимось відрізняються, і саме це надає їм неповторності. За необхідності розкажіть про причини, за яких деякі діти ведуть себе не так,

28

За матеріалами: UNESCO. Stopping Violence in Schools: A Guide for Teachers. Paris, UNESCO, 2011 Кравцова М.М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой. (Психолог в школе). М., 2005; Anti-bullying procedures for primary and post-primary schools, 2013
Режим доступу: <https://www.education.ie/en/Publications/Policy-Reports/Anti-Bullying-Procedures-for-Primary-and-Post-Primary-Schools.pdf>

як інші; поясніть, що вони відчують труднощі в навчанні, мають обмеження щодо занять спортом та ігри через стан здоров'я;

- не допускайте будь-які глузування, образливі коментарі на адресу здобувачів освіти, які мають особливі освітні потреби, вади у фізичному чи розумовому розвитку, зовнішньому вигляді, поведінці, а також ґендерно неконформних учнів, менш успішних у навчанні або гірше розвинених фізично, мігрантів, представників національних або релігійних меншин, дітей, сім'ї яких мають низький соціальний чи матеріальний статус тощо;
- не протиставляйте здобувача освіти колективу ні в позитивному, ані в негативному світлі. Не перехвалюйте учня як найздібнішого, найрозумнішого, найвідповідальнішого, щоб не викликати до нього заздрості. Також не виокремлюйте учня як єдиного, хто не розв'язав задачу, не пробіг дистанцію, не брав участі в заході, щоб не принизити його і не виставити на глузування. У класі не повинно бути «улюбленців» і тих, кому вчитель явно не симпатизує;
- не обговорюйте і не оцінюйте особистісні якості здобувача освіти перед усім класом: не порівнюйте дітей, їхні знання, уміння, досягнення, не розповідайте про недоліки і слабкі місця, щоб не провокувати осуд і знущання над ними. Заохочуйте співпрацю, а не суперництво;
- особистим прикладом демонструйте шанобливе ставлення до всіх членів колективу, як поводитися і спілкуватися з повагою до співрозмовника. Не залишайте без уваги жодного випадку зневажливої поведінки або висловлювання, що принижує гідність людини через її стать, етнічне походження, національність, мову, релігійну приналежність, соціально-економічне становище, наявність інвалідності або захворювання, ґендерну ідентичність;
- використовуйте дисциплінарні заходи, які мають виховний, а не каральний характер. Якщо робите учню чи учениці зауваження, аналізуйте вчинки і можливі наслідки, а не особистість дитини. Обговорюйте те, що трапилося, не робіть узагальнень, що він чи вона поводить так завжди. Це тільки закріплює негативну поведінку;
- не притягуйте весь клас до колективної відповідальності за порушення дисципліни, провину окремого учня або його нездатність виконати колективне завдання;
- здобувача освіти, якого у класі не приймають, або того, хто систематично порушує дисципліну на уроці, можна посадити поруч з упевненим у собі, таким, що має авторитет в однокласників, неагресивним однолітком. Не підсилюйте ізоляцію учнів, саджаючи їх окремо. Якщо активніший і агресивно налаштований учень

постійно ображає свого тихого сусіда, розсадить їх, не допускаючи закріплення такої поведінки;

- у класі, де є відторгнені діти, під час проведення командних або групових заходів розподіляйте ролі заздалегідь, щоб не допустити ситуації, коли жодна команда не захоче прийняти їх до себе. У такому класі, за можливості, запобігайте змаганням і суперництву, щоб цих дітей не звинуватили у невдачі команди;
- допоможіть «непопулярному» учневі засвідчити свою корисність для колективу, залучіть його до участі в заході класу, де він зможе реалізувати свої здібності. Спільна діяльність згуртовує колектив.

3.3. РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА

ОРІЄНТОВНА СХЕМА РЕАГУВАННЯ НА ВИПАДКИ НАСИЛЬСТВА

Якщо стався випадок фізичного або психологічного насильства чи спроби його здійснення, випадок жорстокого поводження, цькування чи дискримінації, наслідки якого не вимагають невідкладного надання медичної допомоги, потрібно:

1. Негайно припинити насильницькі дії, агресивну поведінку кривдника (кривдників). Заспокоїти дитину, яка зазнала насильства.
2. Задokumentувати випадок. Забезпечити розгляд випадку насильства (за необхідності – із залученням спеціальної комісії, створеної з числа співробітників закладу освіти) після отримання повної інформації про випадок, розгляду рекомендацій комісії і обговорення випадку із залученими сторонами, заступником, відповідальним за профілактику насильства, учителями та психологами. Якщо є підозра, що дії кривдника були системними і випадок має ознаки булінгу, керівник закладу освіти

- зобов'язаний повідомити органи Національної поліції (ювенальної превенції) та службу у справах дітей.
3. Вжити дисциплінарних заходів щодо працівників закладу освіти, які допустили насильницькі дії щодо здобувачів освіти або колег.
  4. Вжити дисциплінарних заходів стосовно працівників закладу освіти, які своєчасно не зреагували на тривожні сигнали (залишили без уваги повідомлення про прояви насильства, ігнорували конфліктні ситуації) або не припинили насильницькі дії, свідками яких вони стали або про які знали.
  5. Вжити щодо здобувачів освіти, які вчинили насильство, виховні та дисциплінарні заходи (бесіда, зауваження, догана, подальше спостереження і надання психологічної допомоги).
  6. Забезпечити надання всім учасникам конфліктної ситуації необхідної допомоги і підтримки, у тому числі із залученням служби медіації та примирення.

Якщо випадок насильства спричинив наслідки, які потребують негайного надання медичної допомоги (фізична травма, кровотеча, втрата свідомості, психологічний шок тощо), слід:

1. Надати допомогу силами медичного працівника закладу освіти або інших співробітників, які мають навички надання такої допомоги.
2. Викликати бригаду екстреної (швидкої) медичної допомоги.
3. Поінформувати батьків як потерпілого здобувача освіти, так і кривдника/кривдників про випадок, провести з ними бесіду, обговорити заходи захисту і допомоги потерпілим, застосувати виховні і дисциплінарні заходи щодо кривдника, а також надати необхідну для зміни його поведінки психологічну допомогу.

Керівництво закладу освіти негайно інформує керівництво вищого органу управління освітою, правоохоронні органи, батьків постраждалого здобувача освіти, батьків кривдника/кривдників про важкий випадок фізичного або психологічного насильства, сексуального насильства, носіння і застосування зброї, зберігання і розповсюдження наркотиків, загрози фізичної розправи, вимагання, крадіжки, пограбування.

3.4. ДІЇ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

У разі підозри на випадок булінгу, керівник закладу освіти та інші залучені працівники зобов'язані діяти відповідно до Порядку реагування на випадки булінгу (цькування) та Порядку застосування заходів виховного впливу, затверджених наказом МОН України № 1646 від 28.12.2019 р. «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти».

Нижче надано орієнтовний розподіл обов'язків адміністрації і працівників закладу освіти для надання допомоги, утілення виховних та дисциплінарних заходів щодо учасників випадку насильства загалом.

1. ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИПАДОК НАСИЛЬСТВА АБО ВИЯВЛЕННЯ ВИПАДКУ НАСИЛЬСТВА

ОСОБА, ЯКА ЗАЗНАЛА НАСИЛЬСТВА:

- Особисто (усно, письмово, за допомогою електронних комунікацій або в будь-який інший спосіб) повідомляє відповідальній особі закладу освіти або особі, якій довіряє.
- Повідомляє батькам.

ЗДОБУВАЧІ ОСВІТИ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ДІЗНАЛИСЯ ПРО ВИПАДОК:

- Особисто (усно, письмово, за допомогою електронних комунікацій або в будь-який інший спосіб) повідомляють відповідальній особі закладу освіти, черговому вчителю, адміністратору або особі, якій довіряють.

БАТЬКИ ПОСТРАЖДАЛОГО/РОДИЧІ:

- Звертаються (усно, письмово, за допомогою електронних комунікацій) до відповідальної особи закладу освіти, класного керівника, заступника директора, директора закладу освіти.

БАТЬКИ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ДІЗНАЛИСЯ ПРО ВИПАДОК:

- Повідомляють відповідальній особі закладу освіти, класному керівнику, черговому вчителю, заступнику директора, директору закладу освіти.

Про насильство щодо дитини можуть свідчити особливості її поведінки, настрою, зовнішній вигляд, «безпричинні» пропуски занять і зниження успішності. У наказі МОН № 1047 від 02.10.2018 р. «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників з іншими органами та службами»²⁹ надано перелік ознак, особливостей поведінки дитини, які можуть свідчити про те, що вона страждає від насильства. За умови виявлення схожих ознак, будь-який працівник закладу освіти повинен повідомити про них керівникові задля планування подальших дій і для надання медичної, психологічної або іншої допомоги постраждалій дитині.

29

<https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-viyavlennya-reaguvannya-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-i-vzayemodiyi-pedagogichnih-pracivnikiv-iz-inshimi-organami-ta-sluzhbami>

2. НЕГАЙНЕ ВТРУЧАННЯ З МЕТОЮ ПРИПИНИТИ НАСИЛЬСТВО

ПРАЦІВНИК ЗАКЛАДУ ОСВІТИ, ЯКИЙ СТАВ СВІДКОМ АБО ДІЗНАВСЯ ПРО ВИПАДОК НАСИЛЬСТВА:

- Розбороняє учасників (без застосування фізичної сили, яка може завдати шкоди учасникам конфлікту). За необхідності кличе на допомогу інших працівників закладу.
- За потреби надає домедичну допомогу та викликає бригаду екстреної (швидкої) медичної допомоги.
- Інформує керівника закладу освіти або відповідального заступника директора, а за їхньої відсутності – чергового адміністратора та принаймні одного з батьків учасників випадку насильства.
- Звертається (за потреби) до територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України.

ЗДОБУВАЧІ ОСВІТИ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ДІЗНАЛИСЯ ПРО ВИПАДОК:

- негайно повідомляють будь-кому з працівників закладу освіти.

БАТЬКИ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ДІЗНАЛИСЯ ПРО ВИПАДОК:

- Розбороняють учасників (без застосування фізичної сили, яка може завдати шкоди учасникам конфлікту). За необхідності кличуть на допомогу працівників закладу освіти.

3. НАДАННЯ ПЕРШОЇ ДОПОМОГИ ОСОБІ, ЯКА ЗАЗНАЛА НАСИЛЬСТВА

ПРАЦІВНИКИ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ, УЧНІ, БАТЬКИ, КОТРІ СТАЛИ СВІДКАМИ АБО ДІЗНАЛИСЯ ПРО ВИПАДОК:

- Надають домедичну допомогу.
- Викликають медичного працівника закладу освіти або супроводжують потерпілу дитину до медичного кабінету.

У разі загрози життю і здоров'ю потерпілого

МЕДИЧНИЙ ПРАЦІВНИК, ПРЕДСТАВНИК АДМІНІСТРАЦІЇ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ, А ЗА ЇХНЬОЇ ВІДСУТНОСТІ – БУДЬ-ХТО З ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ:

- Надають домедичну допомогу.
- Викликають швидку медичну допомогу.
- Повідомляють батькам потерпілої дитини.

4. РЕЄСТРАЦІЯ І РОЗГЛЯД ВИПАДКУ НАСИЛЬСТВА

КЛАСНИЙ КЕРІВНИК, А ЗА ЙОГО ВІДСУТНОСТІ – ЧЕРГОВИЙ АДМІНІСТРАТОР:

- Розмовляє з потерпілим, кривдником, свідками (за необхідності, з залученням психолога закладу освіти).
- Інформує про випадок насильства керівника закладу освіти (директора).

Якщо насильницькі дії учинені або їх заохочує керівництво закладу освіти, про це має бути проінформований вищий орган управління освітою, а у випадку насильства, що спричинило тяжкі наслідки – правоохоронні органи, правозахисні організації.

ДИРЕКТОР, А ЗА ЙОГО ВІДСУТНОСТІ – ЗАСТУПНИК ДИРЕКТОРА:

- Розглядає повідомлення про насильство, скарги і заяви здобувачів освіти, батьків, працівників закладу освіти в зв'язку з насильством.
- Реєструє інформацію про випадок насильства в журналі (електронній базі даних).
- У строк, що не перевищує однієї доби, повідомляє територіальний орган (підрозділ) Національної поліції України, принаймні одного з батьків або інших законних представників малолітньої чи неповнолітньої особи, яка стала учасником насильства.

Під час повідомлення батьків, необхідно враховувати, що інформація про випадок насильства може поставити потерпілого або кривдника в ситуацію загрози застосування насильства щодо нього або нанесення йому іншої шкоди з боку батьків.

- За потреби викликає бригаду екстреної (швидкої) медичної допомоги.
- Повідомляє службу у справах дітей, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
- Скликає засідання комісії з розгляду випадку не пізніше, ніж упродовж трьох робочих днів з дня отримання заяви або повідомлення.
- Бере участь у розгляді випадку (у ролі голови комісії).

КОМІСІЯ З РОЗГЛЯДУ ВИПАДКУ НАСИЛЬСТВА?³⁰

- Члени комісії розмовляють з постраждалим, кривдником, свідками, батьками, працівниками закладу освіти, аналізують стан учасників, ситуацію в цілому та її наслідки, формують рекомендації з надання допомоги учасникам випадку насильства та прийняття виховних, дисциплінарних і профілактичних заходів.

ПРАКТИЧНИЙ ПСИХОЛОГ, СОЦІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГ:

- Консультують класного керівника, керівника закладу освіти та беруть участь у розгляді випадку.

30

Склад комісії з розгляду випадку булінгу (цькування), права та обов'язки її членів, порядок роботи такої комісії визначені наказом МОН України № 1646 від 28.12.2019 р. «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти». Якщо є підозра на прояв іншого виду насильства, комісія може діяти аналогічно.

УПОВНОВАЖЕНИЙ З ПРАВ ДИТИНИ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ (за наявності):

- Розглядає повідомлення про насильство, скарги здобувачів освіти, батьків, працівників закладу освіти у зв'язку з насильством і порушенням прав здобувачів освіти або працівників закладу освіти.
- За потреби ініціює розслідування випадку насильства або порушення прав.
- Бере участь у засіданні комісії з розгляду випадку насильства.

5. НАДАННЯ ДОПОМОГИ, ВИХОВНІ ТА ДИСЦИПЛІНАРНІ ЗАХОДИ, ЗАВЕРШЕННЯ ВИПАДКУ

Практичний психолог та соціальний педагог закладу освіти в межах своїх посадових обов'язків здійснюють психологічний і соціально-педагогічний супровід застосування заходів виховного впливу у групі (класі), у якій (якому) стався випадок насильства.

ПРАКТИЧНИЙ ПСИХОЛОГ І СОЦІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГ:

- Здійснюють діагностику рівня психологічної безпеки, аналіз її динаміки.
- Розробляють програму реабілітації для потерпілої дитини, реалізують її із залученням батьків.
- Здійснюють розробку корекційної програми для кривдника, реалізують її із залученням батьків.
- Надають консультативну допомогу всім учасникам освітнього процесу. Консультують батьків, а за наявності показань рекомендують звернутися по психологічну, медичну і соціальну допомогу до інших установ.
- Розробляють та реалізують профілактичні заходи в закладі освіти.

За відсутності практичного психолога та соціального педагога в закладі освіти супровід застосування заходів виховного впливу у групі (класі), у якій (якому) стався випадок насильства, здійснюють працівники служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

КЛАСНИЙ КЕРІВНИК:

- Здійснює спостереження за станом учасників випадку насильства, веде бесіду з ними, їхніми батьками.
- Сприяє проведенню роз'яснювальної та профілактичної роботи у класі (групі) силами практичного психолога і соціального педагога.

УПОВНОВАЖЕНИЙ З ПРАВ ДИТИНИ (за наявності):

- Здійснює заходи щодо захисту прав здобувачів освіти (постраждалого, кривдника, свідків), за необхідності залучає для цього різні організації, правоохоронні органи; інформує про вжиті заходи батьків учнів, класного керівника, директора закладу освіти.

ЗАСТУПНИК ДИРЕКТОРА, ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА НАПРЯМ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ:

- Контролює процес надання допомоги учасникам насильства й застосування виховних і дисциплінарних заходів, інформує керівника закладу освіти (директора).
- Інформує кривдника (і його батьків) про вжиті щодо нього дисциплінарні заходи.
- Реєструє здійснені заходи (допомога, виховні та дисциплінарні) за кожним випадком насильства в журналі (електронній базі даних), інформує керівника закладу освіти.
- Готує подання на працівників закладу освіти, які вчинили насильницькі дії щодо учнів.

ДИРЕКТОР:

- Забезпечує надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги всім учасникам випадку насильства.
- Забезпечує реалізацію виховних і дисциплінарних заходів.
- Забезпечує проведення моніторингу виявлення, реєстрації та реагування на всі випадки насильства.

3.5. ЗАЛУЧЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ

Конфлікти між учнями відбуваються щодня в усіх, навіть найбільш згуртованих колективах. Втручання вчителя або іншого працівника закладу освіти необхідне, аби зупинити бійку чи знущання. Але не завжди дорослому вдається примирити сторони. Часто самі учні можуть припинити конфлікт і примирити сторони набагато ефективніше, ніж дорослі. Для цього дітям потрібна допомога і підтримка з боку педагогів, адміністрації закладу освіти, а також спеціальні вміння і знання технології примирення.³¹

В окремих школах набули поширення служби примирення (медіації)³², що побудовані на діяльності спеціально підготовлених посередників (медіаторів), які допомагають

31 Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід уповноваження. Посібник / Коваль Р., Горлова А., Нікітчук А., Микитюк О., Ліхоліт Ю. – К.: Видавець Захаренко В.О., 2009. – 168 с.
32 Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. – К.: ФОП Нічога С.О. – 2018. – 174 с.

сторонам конфлікту з'ясувати причини сутички і помиритися. Під час декількох зустрічей змінюються стосунки між кривдником і жертвою: від взаємного відчуження, навіть ненависті і злоби – до розуміння одне одного. Кожна зі сторін конфлікту проходить кілька етапів усвідомлення скоєного і наслідків насильства для себе та інших. Після цього сторони беруть на себе відповідальність за зміну ситуації і знаходять шляхи для примирення.

Служба примирення може створюватись з ініціативи здобувачів освіти, їхніх батьків, педагогів, але її повноваження повинні бути закріплені рішенням керівництва закладу у спеціальному положенні про таку службу. Зазвичай, службою примирення керують заступник директора з виховної роботи, соціальний педагог чи практичний психолог.

Зразок положення про службу примирення (медіації) у закладі освіти наведено у [Додатку 4.9](#).

3.6. ЗАЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ І ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ

Класний керівник або будь-який інший педагогічний працівник, помітивши, що дитина відчуває себе у класі некомфортно або поводить себе неадекватно (скута, сором'язлива, чогось боїться або, навпаки, агресивна, запальна, задержувата), повідомляє про це батькам, обговорює з ними, як допомогти дитині адаптуватися у навчальному колективі. У розмові з батьками необхідно домовитися про спільні дії з подолання сором'язливості або зниження агресивності в дитини, виявити причини такої поведінки.

Однак потрібно врахувати, що батьки, навіть знаючи про проблеми дітей, не завжди самі можуть їм допомогти. У замкнених, боязких, нетовариських учнів часто такі ж батьки; так само, як в активних дітей, які претендують на лідерство і домінування, батьки мають саме ці якості. Дехто з батьків не бажає визнавати недоліки виховання своїх дітей і в усьому звинувачує інших, заклад освіти. У таких випадках основна робота зі зміни поведінки здобувача освіти лягає на педагога і практичного психолога. Проте багатьох батьків можна залучити в союзники з профілактики та протидії насильству: активно беручи участь в житті закладу освіти, допомагаючи в організації різних заходів, вони, як правило, позитивно впливають на поведінку своїх дітей.

Батьки мають право своєчасно та в повному обсязі отримувати інформацію про поведінку дитини, скоєні нею або щодо неї насильницькі дії та їх наслідки, заходи, ужиті працівниками закладу освіти. Тому класний керівник, керівництво закладу освіти зобов'язані повідомляти про те, що трапилося, як батьків постраждалої особи, так і батьків кривдника.

Інформуючи батьків, варто пам'ятати, що вони можуть покарати дитину за провину або за те, що вона не змогла постояти за себе. Тоді ситуація погіршиться і спричинить ще більшу агресію (кривдник буде діяти більш витончено, погрожуючи постраждалому

розправою, якщо він ще раз поскаржиться) або депресію і страх (потерпілий буде ще більш деморалізований від покарання за те, що трапилося і від усвідомлення того, що його ніхто не підтримує і не захищає).

Батьки потерпілого і кривдника можуть прийти у школу з наміром самим розібратися у ситуації й поговорити з дітьми. Якщо батьки постраждалого почнуть звинувачувати кривдника і погрожувати йому, а батьки кривдника будуть звинувачувати в усьому потерпілого, це створить додаткову перешкоду для примирення. Тому, повідомляючи батькам про інцидент, класний керівник має одразу запропонувати план дій, щоб не допустити нових конфліктів.

Обговорювати те, що сталося з батьками потерпілого і кривдника, потрібно окремо, звертаючи увагу на дії сторін і їх наслідки, а не намагаючись знайти винного. Переходячи на особистості потерпілого і кривдника, педагог повинен якомога спокійніше і неупереджено, уникаючи негативних оцінок, дати характеристику рисам характеру, особливостям поведінки і спілкування учня, навести приклади.

Головне послання батькам:

- насильству і знуцанням немає місця у закладі освіти;
- педагоги, практичний психолог, соціальний педагог готові надати допомогу всім учасникам конфлікту;
- батьки можуть допомогти дитині змінити свою поведінку;
- якщо насильство не припиниться, заклад освіти буде змушений застосувати весь арсенал виховних і дисциплінарних заходів щодо кривдника;
- згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення, за вчинення булінгу передбачено адміністративну відповідальність у вигляді штрафу та громадських робіт.

Основну увагу в розмові потрібно приділити тому, як батьки і вчителі, психолог, соціальний педагог можуть працювати з дитиною (кривдником і постраждалим), щоб допомогти їй змінити свою поведінку – припинити знуцання, цькування, бійки та інші насильницькі дії, попросити вибачення та помиритися або навчитися вести себе впевненіше і давати відсіч.

Батьків кривдника потрібно застерегти від спроб силою і погрозами домогтися припинення насильницьких дій з боку дитини. Їхнє спільне з учителем завдання – допомогти учневі проаналізувати власну поведінку, зрозуміти справжні мотиви своїх учинків, поставити себе на місце людини, з якої вона знущається, уявити, що подібне може статися і з нею, прийти до рішення припинити насильство. Завдання батьків скривдженої дитини – надати їй впевненості, подолати страх і допомогти мобілізувати внутрішні ресурси. Батькам можна запропонувати проконсультуватися з психологом закладу освіти або звернутися до служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді чи іншої установи для отримання комплексної соціально-психологічної допомоги.

Можливо, буде потрібно лише кілька зустрічей і розмов з батьками кривдника і потерпілого, щоб припинити знуцання. Або, якщо ситуація не покращується, обговорити перехід дитини до іншого класу. Батьків також потрібно попередити про заходи, які заклад освіти зобов'язаний вжити, якщо насильство і знуцання повторюються: повідомлення в органи Національної поліції, притягнення до відповідальності кривдника та його батьків.

ДОДАТКИ

4. ДОДАТКИ

4. 1. РЕКОМЕНДАЦІЇ З ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ З МЕТОЮ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ ТА БУЛІНГУ

Позитивний соціально-психологічний клімат у закладі освіти – найважливіший елемент профілактики насильства. Його вважають позитивним, якщо всі учасники освітнього процесу відчувають себе в безпеці, залученими в життя колективу, демонструють гарну поведінку і взаємодію.

У закладі освіти з позитивним соціально-психологічним кліматом:

- керівництво і педагогічний колектив систематично здійснюють заходи для підтримки позитивних стосунків між усіма учасниками освітнього процесу;
- схвалюють і заохочують індивідуальні відмінності та самобутність;
- освітній процес та позаурочна робота побудовані за принципом інклюзивності;
- не допускають дискримінації здобувачів освіти, учителів та інших працівників закладу за будь-якою ознакою;
- стосунки між усіма учасниками освітнього процесу – здобувачами освіти, педагогами та іншими співробітниками, керівництвом закладу і батьками – базуються на принципах поваги, відкритості і довіри;
- використовують активні форми навчання та інтерактивні методики, які передбачають дискусію, відкрите обговорення, прийняття різних поглядів;
- заохочують здобувачів освіти та батьків брати участь у розробці та ухваленні рішень, які стосуються діяльності закладу освіти;
- заходи з попередження насильства, безпеки, фізичного і психологічного здоров'я та благополуччя здобувачів освіти охоплюють всі аспекти освітнього процесу і життя закладу освіти;
- проблеми, які виникають, у тому числі випадки насильства, не приховують, а відкрито обговорюють, щодо кожного випадку вживають заходів, допомогу надають як тим, хто зазнав насильства, так і свідкам та самим кривдникам.

Вивчення та результати аналізу соціально-психологічного клімату в закладі освіти допомагають визначити проблемні місця і напрямки роботи для гармонізації стосунків. Зазвичай, таку роботу проводить практичний психолог, соціальний педагог або, за їх відсутності в закладі, запрошений зовнішній експерт. Одним з найбільш зручних та поширених методів збору інформації є анкетування всіх учасників освітнього процесу, що проходить анонімно. До його початку учасникам необхідно пояснити, з якою метою його проводять, а після аналізу анкет – повідомити про отримані результати і про те, як вони

будуть використані для поліпшення соціально-психологічного клімату і профілактики насильства.

АНКЕТУВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

Для опитування учнів доцільно передбачити питання, що дозволяють з'ясувати:

- клас або групу (паралель), де навчається дитина, її стать, рідну мову, тривалість навчання у цьому закладі освіти;
- загальне ставлення до закладу освіти;
- оцінку власної приналежності до закладу освіти, участі в заходах;
- причини відчуття дискомфорту в закладі освіти або неприйняття з боку здобувачів освіти чи педагогів;
- причини неучасті в яких-небудь заходах, пропуску занять, небажання відвідувати заклад освіти;
- взаємини з друзями і причини, які спонукають ставитися до учня інакше, ніж до інших;
- ставлення педагогічних та інших працівників закладу освіти до дитини і причини, через які до неї ставляться інакше, ніж до інших;
- чи застосовуються правила закладу освіти однаково до всіх здобувачів освіти і причини, з яких це відбувається не завжди;
- чи схвалюють у закладі освіти різноманіття – чи однаково ставляться учні і педагоги до хлопчиків і дівчат, представників різних національностей, осіб різної релігійної приналежності, осіб з інвалідністю, різним рівнем достатку тощо;
- чи дитина почувається в безпеці в закладі освіти, по дорозі до нього і додому;
- чи є у закладі освіти правила поведінки й реагування на випадки дискримінації та насильства (система інформування, реєстрації, розбору та вжиття заходів), і як їх застосовують;
- чи стикалася дитина з насильством (фізичним, психологічним, сексуальним, гендерним, вимаганням, булінгом, кібербулінгом) у ролі потерпілого (з боку учнів або працівників закладу освіти), спостерігача чи захисника або сама здійснювала насильницькі дії;
- поширеність різних форм і видів насильства в закладі освіти;
- у яких приміщеннях закладу освіти та частинах його території найчастіше трапляються випадки насильства;
- як здобувачі освіти оцінюють дієвість заходів для запобігання та реагування на випадки насильства.

Учням можна запропонувати вибрати і відзначити в анкеті причини відчуття дискомфорту в закладі освіти, ухиляння від участі в заходах, пропуску занять, особливого ставлення педагогів та інших здобувачів освіти. У переліку можливих причин можуть бути: стать, етнічне походження, національність, рідна мова, релігійна приналежність, успішність (низькі або високі оцінки), зовнішність, рівень добробуту сім'ї, наявність інвалідності або захворювання, гендерна ідентичність тощо.

У питаннях про випадки зіткнення з насильством, якщо дитина його зазнала, була свідком або сама здійснювала такі дії, потрібно зазначити часовий період, коли це відбувалося (за останній місяць або три місяці); уточнити, як часто це відбувалося (один-два рази за весь період, щотижня, кілька разів на тиждень, щодня, ніколи).

Щоб зрозуміти мотиви дій учня, котрий зіткнувся з насильством, необхідно поставити питання, що дозволяють з'ясувати, **що саме він робив** (пропускав заняття, аби уникнути насильства чи булінгу; повідомив батькам, учителю; звернувся по допомогу до друзів та інших учнів), **або не робив** (нікому не повідомив про насильство, не намагався розборонити учасників конфлікту), **чому** (вважав, що це його не стосується; побоювався; не був упевнений, що зможе допомогти чи змінити ситуацію на ліпше). Необхідно також запитати про дії учителів, інших працівників і керівництва закладу освіти в ситуації насильства, думку учнів стосовно цього.

АНКЕТУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Під час опитування працівників і керівництва закладу освіти потрібно з'ясувати:

- статус опитуваного: керівник, учитель, соціальний педагог, допоміжний або технічний персонал;
- чи відчують здобувачі освіти (на думку працівника) і сам працівник себе комфортно і в безпеці в закладі освіти;
- причини відчуття дискомфорту здобувачів освіти (на думку працівника) і самого працівника;
- чи застосовуються правила закладу освіти однаково до всіх здобувачів освіти і працівників, і причини з яких це відбувається не завжди;
- стиль спілкування: а) між працівниками, здобувачами освіти та їх батьками; б) у середовищі працівників; в) між керівництвом закладу освіти і працівниками, здобувачами освіти та їх батьками;
- чи однаково ставляться здобувачі освіти, працівники й керівництво до учнів – хлопчиків і дівчат та працівників – чоловіків і жінок, представників різних національностей та різної релігійної приналежності, осіб з інвалідністю, різним рівнем добробуту тощо;
- поширеність різних форм і видів насильства в закладі освіти;
- чи вважає керівництво закладу освіти, сам працівник і його колеги, здобувачі освіти та їхні батьки протидію насильству і дискримінації пріоритетним завданням;
- чи володіє керівництво, сам працівник, його колеги, здобувачі освіти та їхні батьки необхідними знаннями та навичками для ефективної протидії насильству, чи потрібне навчання з цих питань;
- чи користується заклад освіти підтримкою з боку вищого органу управління освітою для протидії насильству, у чому полягає така підтримка;
- до яких заходів вдається керівництво і працівники закладу освіти для запобігання насильству, як їх розробляють і чи є вони дієвими;

- які виховні та дисциплінарні заходи застосовують щодо учасників насильства, хто надає їм допомогу і яку, чи є ці заходи та допомога ефективними;
- чи залучають до надання допомоги учасникам насильства фахівців різних служб (соціальної, психологічної, охорони здоров'я), представників правоохоронних органів і громадських організацій;
- наскільки активною є позиція самих здобувачів освіти – чи намагаються вони припинити прояви насильства, чи захищають і підтримують постраждалих, залишаються бездіяльними або потурають порушникам дисципліни і кривдникам.

Важливо також уточнити, чи розробляють ці заходи колегіально із залученням соціального педагога, психолога, учителів, допоміжного та технічного персоналу, здобувачів освіти та їхніх батьків, або ж керівництво визначає їх директивно.

АНКЕТУВАННЯ БАТЬКІВ

Анкета для опитування батьків має містити питання, які дозволять з'ясувати:

- клас, у якому навчається дитина, її стать, рідна мова, як довго вона проживає в місті/країні та навчається у цьому закладі освіти;
- загальне ставлення дитини і батьків до закладу освіти;
- чи дитина (на думку батьків) почувається у безпеці в закладі освіти, по дорозі до нього і додому;
- з яких причин дитина відчуває дискомфорт у закладі освіти або неприйняття з боку здобувачів освіти або педагогів;
- причини неучасті дитини в певних заходах, пропуску занять, небажання відвідувати заклад освіти;
- ставлення інших учнів і причини, через які до дитини ставляться не так, як до інших;
- ставлення вчителів та інших працівників закладу освіти до дитини і причини, через які до неї ставляться інакше, ніж до інших;
- чи справедливо застосовують правила закладу освіти щодо дитини і з яких причин це відбувається не завжди;
- чи однаково ставляться здобувачі освіти, працівники та керівництво до учнів – хлопчиків і дівчат та працівників – чоловіків і жінок, представників різних національностей або різної релігійної приналежності, осіб з інвалідністю, людей з різним рівнем добробуту тощо;
- чи була дитина в ролі потерпілого від насильства (фізичного, психологічного, сексуального, ґендерного, вимагання, булінгу, кібербулінгу) з боку здобувачів освіти або працівників закладу освіти, в ролі спостерігача чи захисника, сама здійснювала насильницькі дії чи схилилася до цього інших;
- чи вважають працівники і керівництво закладу освіти, здобувачі освіти та самі батьки протидію насильству і дискримінації пріоритетним завданням;

- як реагують на повідомлення про випадки насильства (від учнів і їхніх батьків) керівництво і працівники закладу освіти (ігнорують їх, проводять розслідування, вживають заходи);
- яких заходів вживає керівництво і працівники закладу освіти для запобігання насильству, чи є вони дієвими;
- яку психологічну та іншу допомогу надають здобувачам освіти, котрі зіткнулися з насильством (зазнали насильства, стали свідками) або вчинили насильницькі дії; чи є ефективною надана допомога;
- чи залучають батьків до розробки і реалізації заходів з протидії насильству;
- чи володіють працівники і керівництво закладу освіти, здобувачі освіти та самі батьки необхідними знаннями та навичками для ефективної протидії насильству;
- чи проводять для батьків і здобувачів освіти навчальні заходи з протидії насильству.

Усі анкети (для учнів, працівників закладу освіти, батьків) повинні містити короткі та чіткі роз'яснення того, що мається на увазі під фізичним, психологічним, сексуальним, гендерним насильством, вимаганням, булінгом і кібербулінгом, а також дискримінацією за різними ознаками.

Для зручності більшість питань анкети має бути закритого типу, тобто пропонувати вибір відповідей зі списку. Чим простіше заповнювати анкету, тим більше людей погодиться і зможуть заповнити її. Наприкінці анкети можна запропонувати опитуваним поділитися своїми пропозиціями щодо поліпшення ситуації в закладі освіти для запобігання випадкам насильства.

4.2. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ КЕРІВНИКІВ ТА ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ТА ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ, ЯКІ ЖИВУТЬ З ВІЛ³³

Відповідно до вимог чинного законодавства України, заклад освіти приймає і навчає всіх дітей та підлітків незалежно від їхнього ВІЛ-статусу, а для зарахування до закладу освіти не вимагає проходження обстеження на ВІЛ.

Заклад освіти не має права відмовити у прийомі на роботу або звільнити співробітника, який має ВІЛ; вимагати від своїх працівників довідки про наявність або відсутність ВІЛ-інфекції. Періодичні медичні огляди не повинні передбачати обов'язкове обстеження на ВІЛ, яке відповідно до закону може проводитися тільки добровільно. Людина з ВІЛ може бути прийнята до закладу освіти на загальних засадах, оскільки вона не становить небезпеки для інших під час навчання, роботи або іншої спільної діяльності. Наявність ВІЛ-інфекції у дитини, дорослого або їхніх близьких родичів (у випадку з дітьми – у їхніх батьків та законних представників) не може бути підставою для відмови від навчання та роботи в закладі освіти, а також відрахування.

Інформування керівництва та персоналу, у тому числі медичного працівника закладу освіти про наявність ВІЛ-інфекції може бути тільки добровільним. У такому випадку батьки або законні представники дитини і сама дитина мають бути впевнені в тому, що розкриття ВІЛ-статусу не викличе негативного ставлення співробітників, здобувачів освіти та їхніх батьків.

У разі, якщо керівнику закладу освіти стало відомо про ВІЛ-позитивний статус будь-якого співробітника або здобувача освіти, необхідно поспілкуватись з ним, його батьками, обговорити ситуацію, що склалася, і запропонувати допомогу у виробленні спільної тактики подальшої поведінки. Під час бесіди слід обговорити питання соціально-психологічної підтримки, яку можуть надати в закладі освіти, оптимального навчального або трудового навантаження, режиму і форми навчання або роботи, питання збереження конфіденційності та дотримання універсальних заходів безпеки і профілактики поширення ВІЛ.

Керівництво закладу освіти має вжити всіх необхідних заходів, щоб не допустити подальшого розголошення ВІЛ-статусу співробітника або дитини, яка навчається, під час переходу на роботу або навчання в інший заклад освіти, якщо співробітник, або здобувач освіти і його батьки чи законні представники через різні причини (в тому числі через розкриття ВІЛ-статусу) ухвалюють таке рішення.

Якщо в закладі освіти поширюють чутки або стало відомо про ВІЛ-статус будь-кого зі здобувачів освіти або працівників, необхідно вжити невідкладних заходів для попередження та недопущення проявів дискримінації і насильства. Керівництву необхідно припинити поширення чуток і провести з усіма співробітниками, здобувачами освіти і батьками роз'яснювальну бесіду про те, що:

- інформація про здобувача освіти або співробітника, котрий живе ВІЛ, може бути недостовірною;
- непотрібно створювати ажітаж довкола людини, у якої можливо є ВІЛ-інфекція. Зважаючи на епідеміологічну ситуацію у країні, регіоні та місті, можна припустити, що серед найбільш невдоволених співробітників, батьків учнів, їхніх колег та друзів можуть виявитися люди, котрі живуть з ВІЛ;
- розпитувати «підозрюваних» учнів та їхніх батьків, співробітників про ВІЛ-статус, вимагати від них розголошення ВІЛ-статусу протизаконно і неприпустимо.

ПАМ'ЯТАЙТЕ:

- ВІЛ може передаватися тільки трьома шляхами: через інфіковану кров, статевий контакт та від ВІЛ-інфікованої матері до дитини під час вагітності, пологів та грудного вигодовування. Поза людським організмом ВІЛ швидко втрачає життєздатність та гине. Вірус руйнується під час висихання, а також під час нагрівання й обробки будь-яким дезінфікуючим засобом, у тому числі спиртом, перекисом водню, йодом.
- Присутність у закладі освіти людини з ВІЛ не становить небезпеки для інших, оскільки вірус не передається повітряно-крапельним шляхом, під час використання спільного посуду, через їжу та напої, під час спільного користування туалетом, душовою, басейном, рукостискання, обіймів, щоденного спілкування, спільної роботи, навчання, занять спортом тощо.
- У закладі освіти мають дотримуватися універсальних заходів безпеки для недопущення інфікування на ВІЛ та інші інфекції, які передаються через кров.
- Концентрація вірусу у слині, поті, слюзах ВІЛ-інфікованої людини (якщо вони не мають видимих ознак крові) є дуже малою для зараження; передача вірусу неможлива під час розмови, чхання, кашлю, поцілунку. З цієї ж причини не відбувається передачі вірусу під час користування спільним посудом, столовими приборами та іншими побутовими предметами.
- Неушкоджена шкіра є природним непереборним бар'єром для вірусу. Тому шкірні контакти під час рукостискання, обіймів, спільних занять спортом, рухливих ігор не несуть ризику передачі ВІЛ.

УНІВЕРСАЛЬНІ ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ

Для недопущення поширення інфекцій, які передаються через кров (віруси гепатитів В і С, ВІЛ тощо), у закладах освіти необхідно дотримуватися універсальних заходів безпеки. Головне завдання – унеможливити контакт з чужою кров'ю, яка може виявитися інфікованою. Всіх співробітників закладу освіти і здобувачів освіти необхідно ознайомити з універсальними запобіжними заходами, навчити дотримуватися алгоритмів дій під час надання першої допомоги.

Універсальні запобіжні заходи передбачають:

- регулярне і ретельне миття рук;
- обережне поводження з колючо-ріжучими предметами під час їх використання і зберігання;
- застосування засобів індивідуального захисту (медичних рукавичок) для максимально можливого уникнення контакту з чужою кров'ю при наданні першої допомоги під час кровотеч, порізів, саден, травм;
- максимальне скорочення часу контакту з чужою кров'ю способом негайного промивання проточною водою ділянки шкірного покриву або слизової, на які потрапила чужа кров;
- забезпечення закладу освіти аптечками першої допомоги;
- безпечну утилізацію використаних під час надання першої допомоги засобів індивідуального захисту, належну обробку (дезінфікуючими засобами) забруднених кров'ю предметів, обладнання, меблів, одягу тощо.

АЛГОРИТМ ДІЙ У НАДАННІ ПЕРШОЇ ДОПОМОГИ

Для надання першої допомоги здобувачам освіти та співробітникам закладу освіти потрібно залучати медичних працівників, а за необхідності – викликати швидку допомогу. За надання першої допомоги під час порізів, носових кровотеч і в інших ситуаціях, коли можливе потрапляння крові травмованої людини (учня або співробітника) на шкірні покриви або слизові оболонки іншої людини, слід дотримуватися універсальних запобіжних заходів.

Здорова шкіра є природним захистом від збудників хвороб, у тому числі від ВІЛ. Однак на шкірі можуть бути садна, подряпини, ранки, через які за певних обставин можливе проникнення інфекцій (ВІЛ і вірусів гепатитів В і С).

ВІЛ дуже нестійкий у зовнішньому середовищі і руйнується під впливом дезінфікуючих засобів, етилового спирту. Повне і своєчасне дотримання доступних універсальних запобіжних заходів знижує імовірність інфікування ВІЛ, вірусами гепатитів В і С практично до нуля.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Алгоритм дотримання універсальних запобіжних заходів під час надання першої допомоги:

«Аварійні» ситуації	Дії*
Чужа кров потрапила на слизову поверхню очей, носа і рота**	<ul style="list-style-type: none"> ● Ротову порожнину промити великою кількістю води; ● слизову оболонку носа і очі ретельно промити водою (не терти)
Чужа кров потрапила на неушкоджену шкіру	<ul style="list-style-type: none"> ● Помити водою з милом; ● не терти місце, на яке потрапила кров
Чужа кров потрапила на ушкоджену шкіру (садна, подряпини, рана)**	<ul style="list-style-type: none"> ● Помити водою з милом; ● не терти місце, на яке потрапила кров; ● обробити рану розчином хлоргексидину і змастити краї рани розчином йоду; ● накласти на ушкоджене місце пов'язку чи лейкопластир
Порізи й уколи колючо-ріжучими предметами (голка, ніж, ножиці), які могли містити на своїй поверхні чужу кров**	<ul style="list-style-type: none"> ● негайно промити ушкоджене місце великою кількістю проточної води з милом; ● не терти рану; ● обробити рану розчином хлоргексидину і змастити краї рани розчином йоду; ● накласти на ушкоджене місце пов'язку чи лейкопластир
Кров потрапила на одяг	<ul style="list-style-type: none"> ● забруднений одяг зняти, шкіру під одягом ретельно помити проточною водою з милом; ● забруднений кров'ю одяг упакувати в щільний поліетиленовий пакет і ретельно його зав'язати; ● забруднений одяг випрати засобом для прання, просушити і обов'язково пропрасувати
Кров потрапила на стіни, меблі, предмети довкола	<ul style="list-style-type: none"> ● забруднену поверхню змочити дезінфікуючим засобом і протерти тканинною серветкою, змоченою в мийному дезінфікуючому засобі; ● обмити поверхню великою кількістю води

- * *Усі маніпуляції необхідно виконувати в одноразових рукавичках, а після зняття рукавичок, руки потрібно вимити проточною водою з милом.*
- ** *У разі попадання чужої крові на слизову оболонку очей, носа і рота, пошкоджену шкіру (зі свіжими саднами, подряпинами, ранками), а також у випадку порізів й уколів колючо-ріжучими предметами, потерпілому необхідна консультація лікаря-інфекціоніста для призначення медикаментозної профілактики гемоконтактних інфекцій (ВІЛ, вірусні гепатити тощо). Вона буде ефективною, якщо починається протягом перших 72-х годин з моменту настання «аварійної» ситуації.*

4.3. ЗРАЗОК СТРУКТУРИ ДОКУМЕНТА «ПОЛІТИКА ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЩОДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ І ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ»

- 1.** Мета документа: засвідчити погодження керівництва, педагогічного колективу, усіх працівників закладу освіти, здобувачів освіти та батьків створити безпечне, вільне від дискримінації та насильства, інклюзивне та доброзичливе середовище, яке сприяє успішному навчанню і роботі.
- 2.** Визначення понять насильства і дискримінації, його видів і форм прояву.
- 3.** Відповідальність та порядок дій усіх учасників освітнього процесу для запобігання, виявлення та повідомлення, обліку та реагування на випадки насильства і дискримінації, надання допомоги і підтримки всім учасникам випадку насильства.
- 4.** Відповідальність учасників освітнього процесу за прояви насильства і дискримінації за будь-якою ознакою.
- 5.** Зобов'язання керівництва освітнього закладу інформувати всіх учасників освітнього процесу про політику закладу освіти щодо попередження та протидії насильству.
- 6.** Комплекс заходів, які здійснюються у закладі освіти, для створення позитивного соціально-психологічного клімату та недопущення насильства: реалізація навчальних програм, педагогічні підходи і виховні практики, підготовка вчителів та інших працівників з питань профілактики насильства і реагування на його випадки, інформування батьків та залучення їх до заходів з попередження насильства.

4.4. ЗРАЗОК ПЛАНУ ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВА ТА БУЛІНГУ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

План заходів закладу загальної середньої освіти № _____

з попередження насильства та булінгу (цькування) у _____ навчальному році

№	Заходи	Терміни виконання	Відповідальний
Нормативно-правове та інформаційне забезпечення попередження насильства та булінгу			
1	Підготовка наказу «Про попередження насильства та булінгу в закладі освіти»	Останній тиждень серпня	Директор
2	Підготовка наказу «Про порядок дій працівників закладу освіти в разі виявлення випадку насильства в закладі освіти»	Перший тиждень вересня	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
3	Нарада з питань профілактики насильства за участю всіх категорій працівників: <ul style="list-style-type: none"> • педагогічний персонал; • допоміжний персонал; • технічний персонал 	Вересень	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
4	Обговорення та прийняття правил поведінки у класах	Вересень	Класні керівники, старости класів
5	Напрацювання механізмів звернення та встановлення скриньок довіри для повідомлень про випадки насильства	Вересень	Практичний психолог, класні керівники
6	Створення (або оновлення) розділу щодо профілактики насильства на сайті школи	Вересень	Відповідальний за роботу сайту школи

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

7	Підготовка документа з посиланням на нормативну базу з профілактики насильства в освітньому середовищі для педагогів	Жовтень	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
8	Підготовка методичних рекомендацій для педагогів з: <ul style="list-style-type: none"> • вивчення учнівського колективу; • розпізнавання ознак різних видів насильства 	Жовтень	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
9	Оформлення тематичного стенда	Жовтень	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
10	Підготовка тематичних буклетів з попередження насильства за участю старшокласників	Листопад	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству, учнівське самоврядування
11	Перевірка доступності для всіх учасників освітнього процесу інформації (правил поведінки та нормативних документів) з профілактики насильства	Листопад	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству, учнівське самоврядування
12	Проведення тематичного заходу/акції для учнів початкової, середньої та старшої школи	Грудень	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству

13	Виступ на загальношкільних батьківських зборах з повідомленням про заходи з профілактики насильства в учнівському колективі та порядок реагування.	Лютий	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
14	Інші заходи		
Робота з вчителями та іншими працівниками закладу освіти			
15	Проведення навчальних семінарів для вчителів щодо запобігання насильства, порядку та заходів реагування	Осінні канікули	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
16	Інструктивні наради з питань профілактики насильства з допоміжним та технічним персоналом	Листопад	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
17	Тренінг для вчителів щодо запобігання ґендерно зумовленому насильству в закладі	Зимові канікули	Практичний психолог, залучені фахівці
18	Співбесіда з класними керівниками за результатами діагностики класу (групи)	За результатами кожної чверті	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству, психолог, класні керівники
19	Консультування класних керівників практичним психологом та соціальним педагогом з проблемних ситуацій	Упродовж року	Практичний психолог, соціальний педагог
Робота зі здобувачами освіти			
20	Проведення тренінгів для старшокласників з розвитку навичок спілкування та мирного вирішення конфліктів	Впродовж року	Практичний психолог

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

21	Імітаційна гра для учнів 1-4-их класів «Якщо тебе ображають»	Жовтень	Класні керівники
22	Тиждень толерантності	Листопад	Учнівське самоврядування, класні керівники
23	Імітаційна гра для учнів середніх і старших класів «Розкажи про насильство»	Грудень	Учнівське самоврядування, класні керівники
24	Конкурс плакатів проти насильства	Березень	Учнівське самоврядування, заступник директора з виховної роботи
25	Відкриття шкільної служби медіації (якщо раніше такої не було)	Березень	Практичний психолог, медіатор (працівник закладу освіти зі спеціальною підготовкою)
Робота з батьками			
26	Тематичні батьківські збори у класах	Грудень	Класні керівники
27	Підготовка пам'ятки для батьків про порядок реагування та способи повідомлення про випадки насильства щодо дітей, заходи захисту та надання допомоги дітям	Жовтень	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
28	Проведення консультацій психолога з питань взаємин батьків з дітьми	Упродовж року	Практичний психолог, класні керівники
29	Консультавання батьків щодо захисту прав та інтересів дітей	1 раз на місяць	Уповноважений з прав дитини закладу освіти (за наявності)

Моніторинг життєдіяльності закладу освіти			
30	Самооцінка закладу освіти за показниками безпеки, комфортності, інклюзивності	2 рази на рік	Адміністрація школи, колектив закладу
31	Анонімне анкетування учнів 5–11-их класів про випадки насильства у школі	Грудень	Психолог
32	Анкетування батьків про безпеку в закладі освіти	Грудень	Класні керівники
33	Діагностика психологічного клімату в закладі освіти. Анкетування учнів та вчителів	Лютий	Психолог, соціальний педагог
34	Аналіз інформації з журналу обліку випадків насильства	Щомісяця	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству
35	Підготовка звіту про виконання заходів з профілактики насильства	Травень-червень	Заступник директора, відповідальний за напрямок профілактики та протидії насильству

4.5. ЗРАЗОК ПРОГРАМ НАВЧАЛЬНИХ СЕМІНАРІВ ДЛЯ КЕРІВНИКІВ, ПЕДАГОГІВ ТА СПІВРОБІТНИКІВ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

ЗРАЗОК

Програма 4-годинного семінару для керівників закладів освіти з питань запобігання насильству та реагування на його випадки

Організатор семінару:

орган управління освітою, який курує діяльність закладів освіти, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти/академія неперервної освіти.

Цілі семінару:

поінформувати керівників закладів освіти про проблему насильства в закладах освіти, сформувати в них готовність і мотивацію до ефективних управлінських рішень, організаційних дій для його запобігання.

План проведення семінару та зміст основних питань

1.1. Вступ (20 хв)

Відкриття семінару. Вступне слово організаторів семінару.

Представлення мети семінару та регламенту роботи, знайомство учасників.

1.2. Перший модуль (1 год 30 хв)

Насильство і його вплив на життя закладу освіти.

Насильство і його види, нехтування основними потребами дитини. Масштаби поширення насильства в освітньому середовищі. Причини і чинники насильства. Ознаки прояву насильства до дитини і нехтування її потребами. Наслідки насильства, його вплив на соціально-психологічний клімат закладу освіти, безпеку і здоров'я здобувачів освіти, якість освітнього процесу. Моделювання ситуацій, що викликають насильство.

Організаційно-управлінські заходи щодо запобігання насильства і реагування на його прояви

Загальношкільний підхід до профілактики насильства.

Обов'язкові компоненти:

- забезпечення безпеки у приміщеннях і на території навчального закладу;
- підтримка позитивного соціально-психологічного клімату;
- наявність системи повідомлення про випадки насильства, його виявлення, припинення та надання допомоги постраждалим;
- моніторинг ситуації в закладі освіти і ефективності вжитих заходів.

Рекомендації щодо розробки нормативно-правових документів, які регламентують питання створення безпечного і сприятливого освітнього середовища, профілактики насильства і реагування на його випадки.

Політика освітнього закладу стосовно насильства, механізми її реалізації. Доповнення до правил поведінки і правил внутрішнього трудового розпорядку з метою профілактики та недопущення насильства.

Перерва (20 хв)

1.3. Другий модуль (1 год 30 хв)

- Дії і відповідальність керівництва закладу освіти щодо профілактики насильства і реагування на його випадки.
- Роль керівництва закладу у створенні безпечного і сприятливого освітнього середовища, позитивного соціально-психологічного клімату.
- Персональна відповідальність директора закладу освіти за життя і здоров'я, дотримання прав і свобод здобувачів освіти, працівників.
- Посадові обов'язки керівника та його заступників для створення ефективної системи з профілактики насильства і реагування на його випадки в закладі освіти. Ухвалення управлінських рішень і координація дій адміністрації, педагогічного колективу, учнівського співтовариства, батьківської громадськості, фахівців служб супроводу, допоміжного та технічного персоналу щодо запобігання випадків насильства в закладі освіти.
- Реалізація заходів щодо запобігання, виявлення і реагування на випадки насильства.
- Алгоритми дій учасників освітнього процесу з метою виявлення і реагування на випадки насильства.
- Підготовка співробітників з питань попередження конфліктів і випадків, пов'язаних з насильством.
- Комплексна робота зі здобувачами освіти та батьками.
- Взаємодія з вищими органами системи управління освітою і спеціальними службами (Національна поліція, медичні заклади) у випадку насильства.

Підсумки роботи семінару (20 хв)

Отримання зворотного зв'язку від учасників семінару та його оцінка

ЗРАЗОК

Програма 4-годинного семінару для навчання педагогів закладів освіти з питань запобігання насильству та реагування на його випадки

Організатор семінару:

орган управління освітою, який курує діяльність закладів освіти, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти / академія неперервної освіти.

Цілі семінару:

Поінформувати педагогічних працівників закладів освіти про проблему насильства в освітньому середовищі, розкрити їхню роль у попередженні насильства і наданні допомоги

учасникам конфліктної ситуації, сформувати готовність і мотивацію до ефективних дій для його запобігання.

2. План проведення семінару та зміст основних питань

Вступ (20 хв.)

Відкриття семінару. Вступне слово організаторів семінару.
Представлення мети семінару та регламенту роботи, знайомство учасників.

Перший модуль (1 год 30 хв)

Насильство і його вплив на життєдіяльність закладу освіти

Насильство і його види, нехтування основними потребами дитини. Масштаби поширення насильства в освітньому середовищі. Причини і чинники насильства. Наслідки насильства, його вплив на соціально-психологічний клімат закладу освіти, безпеку і здоров'я здобувачів освіти, якість освітнього процесу. Моделювання ситуацій, що викликають насильство.

Організаційно-управлінські заходи з попередження насильства

Загальношкільний підхід до профілактики насильства.

Обов'язкові компоненти:

- забезпечення безпеки у приміщеннях і на території навчального закладу; підтримка позитивного соціально-психологічного клімату;
- наявність системи повідомлення про випадки насильства, його виявлення, припинення та надання допомоги постраждалим;
- моніторинг ситуації в закладі освіти і ефективності вжитих заходів.

Рекомендації щодо розробки нормативно-правових документів, які регламентують питання створення безпечного і сприятливого освітнього середовища, профілактики насильства і реагування на його випадки.

Політика закладу освіти стосовно насильства, механізми її реалізації. Доповнення до правил поведінки і правил внутрішнього трудового розпорядку з метою профілактики та недопущення насильства.

Освітні заходи з попередження насильства

Реалізація освітніх програм і позанавчальних заходів, що сприяють формуванню в учнів життєвих навичок для розвитку і підтримки здорових міжособистісних стосунків без насильства і дискримінації. Залучення здобувачів освіти і батьків до планування та реалізації заходів щодо поліпшення соціально-психологічного клімату в закладі освіти, профілактики насильства; проведення інформаційно-просвітницької роботи.

Перерва (20 хв)

Другий модуль (1 год 30 хв)**Дії педагога щодо запобігання насильства і реагування на його випадки**

Посадові обов'язки викладача, класного керівника в контексті профілактики насильства і реагування на його випадки, алгоритми дій з виявлення і припинення насильства, розгляду і реєстрації випадку, надання допомоги учасникам та ужиття виховних і дисциплінарних заходів.

Формування позитивного клімату у класі (групі), навчального середовища, що враховує потреби, інтереси і права кожного здобувача освіти, у тому числі учнів з особливими освітніми потребами, особливостями розвитку. Виявлення учнів, схильних до агресивної поведінки, раннє розпізнавання міжособистісних конфліктів. Своєчасне надання допомоги і підтримки здобувачам освіти для запобігання насильства та зниження його наслідків. Взаємодія з батьками здобувачів освіти, практичним психологом, соціальним педагогом та іншими працівниками закладу освіти.

Удосконалення професійних навичок і поведінки педагога

Недопущення будь-яких проявів насильства (фізичного, психологічного, сексуального, гендерного) щодо здобувачів освіти і працівників закладу освіти, у тому числі дискримінаційних висловлювань і дій за ознаками етнічного походження, національності, мови, громадянства, релігійної приналежності, соціально-економічного становища, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, наявності інвалідності або захворювання чи за будь-якою іншою ознакою.

Навички конструктивного спілкування та взаємодії, вирішення конфліктних ситуацій, запобігання агресивній поведінці і проявам насильства. Формування асертивної поведінки, використання методів позитивного виховання і підтримки дисципліни.

Моделювання поведінки педагога в ситуації зіткнення з передумовами насильства і його проявом, а також дій щодо зниження його наслідків.

Підсумки роботи семінару (20 хв)**Отримання зворотного зв'язку від учасників семінару та його оцінка**

4.6. ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА ПИТАНЬ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ НА БАТЬКІВСЬКИХ ЗБОРАХ

1. Загальне уявлення про насильство, його види та форми прояву

- Фізичне і психологічне насильство, дискримінація: як виявити та протидіяти.
- Здирство, булінг і кібербулінг: як виявити та протидіяти.
- Гендерне і сексуальне насильство: як виявити та протидіяти.
- Нехтування основними потребами дитини, як цього не допустити.
- Домашнє насильство, насильство в закладі освіти.
- Наслідки насильства, його вплив на психічне і фізичне здоров'я, соціалізацію та навчання дитини.
- Причини й чинники насильства. Моделювання ситуацій.

2. Протидія насильству в закладі освіти

- Політика закладу освіти щодо насильства, роль батьків у її реалізації.
- Правила поведінки здобувачів освіти і працівників закладу освіти.
- Створення та підтримка безпечного і психологічно комфортного середовища в закладі освіти.

3. Виховання дитини

- Стилі сімейного виховання і їхній вплив на розвиток, формування характеру, соціалізацію дитини і успіхи в навчанні.
- Як любити дитину.
- Як критикувати дитину і не приклеювати ярлики.
- Як навчити дитину правил спілкування і взаємодії.
- Як навчити дитину керувати почуттями та емоціями.
- Як говорити з дитиною про шкільне життя.
- Як допомогти дитині у виборі друзів.
- Як будувати і підтримувати стосунки з однолітками.
- Як реагувати на насильство і вести себе в конфліктних ситуаціях.
- Як допомогти дитині стати впевненішою.
- Гендерне виховання: що таке гендер і стать, гендерні ролі, стереотипи, гендерна рівність.
- Статеве виховання: сексуальні та репродуктивні права, статеве дозрівання, попередження насильства, розвиток і підтримка здорових взаємин.

*Теми для обговорення з батьками обирають відповідно до віку учнів. Залежно від цього одні й ті ж питання можна розглядати в різному обсязі й контексті.

4. Виявлення негараздів і допомога дитині у конфліктній ситуації

- Ознаки насильства щодо дитини і агресивної поведінки.

- Як допомогти дитині, яка стала свідком, зазнала або сама вчинила насильство.
- Дії батьків у разі вчинення насильства щодо дитини або порушення її прав у закладі освіти.
- Куди можна звернутися по допомогу дитині, яка зазнала насильства або в разі порушення її прав.
- Батьківський досвід профілактики насильства і допомоги дітям, які зазнали чи стали свідками насильства.

**4.7. ЗРАЗОК ЖУРНАЛУ ОБЛІКУ ВИПАДКІВ НАСИЛЬСТВА
І ВЖИТИХ ЗАХОДІВ**

№	Дата та час випадку	Місце випадку	Короткий опис випадку	Наслідки (шкода від насильницьких дій)	Хто постраждав, ПІБ, клас/ посада	Кривдник, ПІБ, клас/ посада	Надання першої та/або медичної допомоги

Хто провів розслідування випадку	Робота з постраждалими	Робота з кривдником та вжиті заходи	Залучення фахівців зовнішніх служб	Повідомлення про випадок до відповідних інстанцій	Відповідальний за розбір випадку та роботу з його учасниками

4.8. ЗРАЗОК ПОЛОЖЕННЯ ПРО СЛУЖБУ ПРИМИРЕННЯ (МЕДІАЦІЇ) У ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

1. Загальні положення

Служба примирення є добровільним об'єднанням здобувачів освіти, батьків і педагогів закладу освіти.

2. Цілі і завдання служби примирення

2.1. Цілі служби примирення:

- поширення серед здобувачів освіти, батьків і педагогів методів ненасильницького врегулювання конфліктів;
- надання допомоги здобувачам освіти, батькам і педагогам у вирішенні конфліктних ситуацій на основі принципів медіації.

2.2. Завданнями служби примирення є:

- навчати здобувачів освіти ненасильницьких методів урегулювання конфліктів;
- інформувати здобувачів освіти, батьків і педагогів про принципи і цінності медіації;
- розробити і реалізувати програми примирення та порозуміння для учасників конфліктних ситуацій.

3. Принципи діяльності служби примирення

3.1. Діяльність служби примирення заснована на таких принципах:

1. принцип *добровільності*, що передбачає як добровільну участь здобувачів освіти в роботі служби, так і добровільну згоду сторін, залучених у конфлікт, на участь у програмі примирення;
2. принцип *конфіденційності* передбачає нерозголошення працівниками служби відомостей, отриманих під час реалізації програми примирення, за винятком випадків, коли в результаті насильницьких дій виникла загроза життю або здоров'ю потерпілого;
3. принцип *нейтральності* забороняє працівникам служби примирення ставати на бік одного з учасників конфлікту. Нейтральність передбачає, що служба примирення не з'ясовує, хто винен у конфліктній ситуації, а допомагає конфліктуючим сторонам самостійно знайти з неї вихід.

4. Порядок формування служби примирення

- 4.1. До роботи у службі примирення можуть залучатися учні старших класів (старших курсів), які пройшли навчання методиці реалізації програми примирення.
- 4.2. Участь неповнолітніх здобувачів освіти у діяльності служби примирення як ведучих зустрічей з примирення (медіаторів) можлива за згодою їхніх батьків.
- 4.3. Керівником служби може бути соціальний педагог, практичний психолог або інший педагогічний працівник закладу освіти, який пройшов навчання методиці реалізації програми примирення. Керівника служби призначають наказом директора закладу освіти.

5. Порядок роботи служби примирення

- 5.1. Служба примирення може отримувати інформацію про конфлікти і випадки насильства від здобувачів освіти, батьків, педагогів, адміністрації закладу освіти, членів служби примирення.
- 5.2. Після розгляду повідомлення про конфлікт або випадок насильства служба примирення приймає рішення про можливість (або неможливість) реалізації програми примирення, за потреби – про ухвалене рішення інформують керівництво закладу освіти.
- 5.3. Програма примирення починається після отримання згоди сторін конфлікту на участь у ній і згоди класного керівника, якщо сторони конфлікту – учні початкової школи.
- 5.4. У складних ситуаціях (наприклад, якщо в результаті конфлікту завдано матеріальних збитків, серед учасників конфлікту є дорослі) керівник служби примирення бере участь у реалізації програми примирення і проводить переговори з батьками та працівниками закладу освіти.
- 5.5. Служба примирення самостійно визначає терміни та етапи проведення кожної програми примирення.
- 5.6. Якщо в ході програми примирення сторони конфлікту досягають згоди, це рішення фіксують у письмовому договорі примирення або усній угоді.
- 5.7. Служба примирення не несе відповідальність за виконання сторонами зобов'язань, узятих на себе за договором примирення, але може організувати додаткову зустріч сторін для обговорення причин невиконання зобов'язань і подальших кроків з вирішення конфліктної ситуації.
- 5.8. Служба примирення інформує учасників програми про можливості отримання допомоги психолога, соціального педагога закладу освіти.
- 5.9. Діяльність служб примирення документується у формі запису в журналі обліку програм примирення і звітів про їхнє виконання.
- 5.10. Керівник служби примирення здійснює моніторинг реалізованих програм і забезпечує підготовку та супервізію медіаторів.

6. Організація діяльності служби примирення

- 6.1. Адміністрація закладу освіти надає службі примирення приміщення для проведення зустрічей працівників служби і учасників програм примирення, а також необхідне для діяльності служби обладнання, оргтехніку, канцелярське приладдя та засоби зв'язку.
- 6.2. Адміністрація закладу освіти допомагає інформувати здобувачів освіти, батьків і педагогів про діяльність служби примирення.
- 6.3. Служба примирення в рамках своєї діяльності взаємодіє з адміністрацією, практичним психологом, соціальним педагогом, учителями та іншими працівниками закладу освіти.
- 6.4. Керівник і працівники служби примирення регулярно (раз у два місяці) обговорюють з адміністрацією закладу освіти роботу служби задля вдосконалення і поліпшення взаємодії з педагогами, практичним психологом, соціальним педагогом та іншими працівниками.

7. Заключні положення

- 7.1. Це Положення набирає чинності з моменту затвердження.
- 7.2. Зміни до цього Положення вносяться директором закладу освіти за пропозицією служби примирення або органів учнівського самоврядування.

5. КОРИСНІ РЕСУРСИ

- Національна дитяча «гаряча лінія» **116 111** або **0 800 500 225** (з 12.00 до 16.00)
- Гаряча телефонна лінія щодо булінгу **116 000**
- Гаряча лінія з питань попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації **116 123** або **0 800 500 335**
- Гаряча лінія для осіб, які постраждали від торгівлі людьми, домашнього насильства, насильства за ознакою статі, насильства стосовно дітей, або про загрозу вчинення такого насильства **15-47** (цілодобово)
- Уповноважений Верховної Ради з прав людини **0 800 50 17 20**
- Уповноважений Президента України з прав дитини **044 255 76 75**
- Центр надання безоплатної правової допомоги **0 800 213 103**
- Національна поліція України **102**

Сайт Міністерства освіти і науки України, тематичний блок «Протидія булінгу»
mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu

Онлайн курс «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) у закладах освіти». Міністерство освіти і науки України, «Prometheus», Міжнародний фонд «Відродження»
https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about

Онлайн курс «Недискримінаційний підхід в навчанні». ГО «Студена» спільно зі студією онлайн-освіти EdEra
<https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EdEra-Studena+Inc+1/about>

Онлайн курс «Протидія шкільному насильству». ТОВ «Всеосвіта»
<https://vseosvita.ua/course/protydiia-shkilnomu-nasyilstvu-1.html>

Освітній електронний курс «Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе»/ Андрєєнкова В. Л., Левченко К. Б., Матвійчук М. М.
http://course.la-strada.org.ua/story_html5.html

Сайт Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)
www.stopbullying.com.ua

Проект U-Report від UNICEF. Як подолати булінг, на думку молоді.
<https://ukraine.ureport.in/story/390/>

Сайт інформаційно-освітньої кампанії #Stop_sexting для захисту дітей від сексуального насильства в Інтернеті <https://stop-sexting.in.ua/>

6. ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Законодавчі та нормативні акти

- Конвенція ООН про права дитини
- Кодекс України про адміністративні правопорушення
- Кримінальний Кодекс України
- Сімейний кодекс України
- Цивільний кодекс України
- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»
- Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»
- Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей»
- Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»
- Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»
- Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»
- Закон України «Про освіту»
- Закон України «Про охорону дитинства»
- Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть із ВІЛ»
- Закон України «Про соціальну роботу з дітьми, сім'ями та молоддю»
- Основи законодавства України про охорону здоров'я
- Указ Президента України від 7 грудня 2019 року № 894 «Про невідкладні заходи щодо покращення здоров'я дітей»
- Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 120 «Про національну стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі»
- Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 р. № 530-р «Про затвердження Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку»
- Наказ МОН № 1047 від 02.10.2018 року «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами»
- Наказ МОН України № 1646 від 28.12.2019 року «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»
- Наказ МОН України № 293 від 26.02.2020 року «Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти.
- Лист МОН України № 1/11–5480 від 18.05.2018 року «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»

- Лист МОН України № 790 від 29.12.2018 року «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу»
- Лист МОН № 1/9–269 від 23.04.2019 року «Щодо розроблення статуту закладу загальної середньої освіти»
- Лист МОН № 1/9–436 від 14.08.2020 року «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)»

Література

- Ілюзія захисту. Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні. *Норе and Home for Children*, 2016.
- Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні: за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірєва (кер. авт. кол.), Д.М. Павлова, Н-М.К. Нгуєн, О.Г. Левцун, Н.П. Пивоварова, О.Т. Сакович; О.В. Флярковська. – К.: ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2019. – 214 с.
- Литовченко І. В., Максименко С. Д., Чепа М. А., Бугайова Н. М. Діти в Інтернеті. Як навчитись безпеці у віртуальному світі. – К.: Видавництво: ТОВ Видавничий Будинок «Аванпост-Прим», 2010 (Посібник для батьків).
- Нова українська школа: простір здоров'я. Збереження та зміцнення здоров'я у закладах загальної середньої освіти. Результати освітнього компоненту Проекту МОЗ-ВООЗ «Неінфекційні захворювання: профілактика та зміцнення здоров'я в Україні», 2019.
- Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Авт.: Журавель Т. В., Кочеміровська О. О., Ясеновська М. Е. / За заг. ред. Безпалько О. В. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010.
- Практичні рекомендації з питань реалізації політики щодо ВІЛ-інфекції в системі освіти України: інф.-метод. посіб. / автори-упоряд.: О.В.Єресько, С.С. Фіцайло, О.Г.Єщенко на ін. – К.: Освіта, 2013.
- Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019.
- Соловійова О.Д., Дубровська Є.В. – Методичні рекомендації «Організація роботи з розв'язання проблем насильства у загальноосвітніх навчальних закладах». – Київ-2016. ВГО «Жіночий консорціум України».
- Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді». Моногр. / О. М. Балакірєва, Т. В. Бондар та ін.: наук. ред. О. М. Балакірєва: ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. – 127 с.

- Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. – К.: ФОП Нічога С.О. – 2018.
- Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти «Освіта – гендерний вимір 2021».
- Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Цюман Т. П. – К. 2018.
- Шкільна служба розв’язання конфліктів: досвід уповноваження. Посібник / Коваль Р., Горлова А., Нікітчук А., Микитюк О., Ліхоліт Ю. – К.: Видавець Захаренко В.О., 2009. – 168 с.
- Безопасность в школе. Информационный ресурс сайта Министерства образования и науки Эстонии. Режим доступа: <https://www.hm.ee/ru/meropriyatiya/bazovoe-osnovnoe-i-srednee-obrazovanie/bezopasnost-v-shkole>
- Доклад независимого эксперта для проведения исследования ООН по вопросу о насилии в отношении детей. 2006. Режим доступа: http://www.unicef.org/violencestudy/reports/SG_violencestudy_ru.pdf
- Европейская хартия для демократических школ без насилия. Совет Европы, 2004. Режим доступа: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/previous20projects/EuropeanSchoolCharter/04_Charter_Russian_ru.asp#TopOfPage
- Искоренение телесных наказаний детей. Вопросы и ответы. [Программа «Строительство Европы для детей и вместе с детьми»] Совет Европы, 2008. Режим доступа: <http://www.rfdeti.ru/files/RussianQuestionAnswers.pdf>
- Кравцова М.М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой. – (Психолог в школе). – М., 2005.
- Обучение, поддержка и защита учащихся и работников образования, живущих с ВИЧ или затронутых эпидемией ВИЧ-инфекции. Практические рекомендации по реализации политики в отношении ВИЧ-инфекции в системе образования в странах Восточной Европы и Центральной Азии. ЮНЕСКО, МОТ, 2011.
- Предотвращение насилия в образовательном учреждении. Методическое пособие; под редакцией В. Адэскэлицэ, Р. Жосану, И. Молдовану, Т. Епояна – Кишинэу, ЮНЕСКО, 2017.
- Предотвращение насилия в образовательных учреждениях. Методическое пособие для педагогических работников /Л.А. Глазырина, М.А. Костенко; под ред. Т.А. Епояна. ИИТО ЮНЕСКО, 2015.
- Предотвращение насилия в образовательных организациях. Информационно-методическое пособие для руководителей и педагогических работников образовательных организаций / 2-ое дополненное издание / Л. А. Глазырина, М. А. Костенко, Е. В. Лопуга; под ред. Т. А. Епояна – Барнаул, 2017. – 147 с.
- Рекомендация ЮНЕСКО о воспитании в духе международного взаимопонимания, сотрудничества и мира и воспитания в духе уважения прав человека и основных свобод. ЮНЕСКО, 1974.

- Школа без насилля. Методическое пособие / Под ред. Н. Ю. Сиягиной, Т. Ю. Райфшнайдер. – М.: АНО «ЦНПРО», 2015. Режим доступу: <http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214740.pdf>
- Department of Education and Skills of Ireland. Anti-bullying procedures for primary and post-primary school, 2013. Режим доступу: <http://www.education.ie/en/PUBlications/Policy-Reports/Anti-Bullying-Procedures-for-Primary-and-Post-Primary-Schools.pdf>
- Discrimination on grounds of sexual orientation and gender identity in Europe. 2nd edition Council of Europe Publishing, 2011.
- Education sector responses to homophobic bullying. Paris: UNESCO, 2012.
- Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) Study: International Report From The 2013/2014 Survey, Health Policy For Children And Adolescents, No. 7. WHO, 2016.
- Manual – Child friendly schools. New York: UNICEF, 2009.
- Out in the open. Education sector responses to violence based on sexual orientation and gender identity/ expression. UNESCO, 2016. Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002447/244756e.pdf>
- Positive discipline in the inclusive, learning friendly classroom. A guide for teachers and teacher educators. Paris: UNESCO, 2015.
- School-based violence prevention: a practical handbook. Geneva: World Health Organization; 2019. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.
- School-based violence prevention: a practical handbook. WHO, 2019. Режим доступу: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/324930>
- School-related gender based violence is preventing the achievements of quality education for all. UNESCO-UNGEI-EFA-GMR, 2015. Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002321/232107E.pdf>
- Skills for health? skills-based health education including life skills? an important component of a child-friendly/health-promoting school. World Health Organization, 2003. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42818>
- Stopping Violence in Schools: A Guide for Teachers. Paris, UNESCO, 2011.
- Teaching Respect to All. UNESCO, 2014. Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002279/227983E.pdf>
- The Whole School, Whole Community, Whole Child model. Center for Disease Control and Prevention (CDC). Режим доступу: <https://www.cdc.gov/healthyschools/wsc/index.htm>
- UNESCO and UN Women. Global violence on addressing school-related gender-based violence. France: UNESCO, 2016.
- Violence reduction in schools – how to make a difference A handbook. Council of Europe, 2006.
- World Report on Violence and Health. WHO, 2002. Режим доступу: <https://www.who.int/violenceprevention/approach/definition/en/>

United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization

UNESCO Institute
for Information Technologies
in Education

Благодійний Фонд
«ЗДОРОВ'Я ЖІНКИ І ПЛАНУВАННЯ СІМ'Ї»

Видано Благодійним фондом «Здоров'я жінки і планування сім'ї» за підтримки ІІТО ЮНЕСКО в рамках програми «Інформаційно-комунікаційні технології в освіті з питань здоров'я»

© IITE UNESCO, 2020

© Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020
womenhealth.org.ua
info@rhr.org.ua